

“διδάσκοντας ιστορία”

έξι σεμινάρια για τη διδασκαλία
της ιστορίας στη Στ' Δημοτικού

www.e-lesxi.gr

1 Κριτική προσέγγιση
των σχολικών βιβλίων
της Στ' Δημοτικού και
της Γ' Λυκείου

2 Εναλλακτικά σχέδια
διδασκαλίας:
Η Αναγέννηση

4 Διδάσκοντας Ιστορία
στη Στ' τάξη του 41ου
Δημ. Σχ. Πειραιά:
Μια εναλλακτική
προσέγγιση

5-6 Από τις τοπικές
ιστορίες στις μεγάλες
αφηγήσεις:
Παραδείγματα
διδασκαλίας τοπικής
ιστορίας

3 Από τον Μεταξά στην επτάχρονη δικτατορία.
Κριτική προσέγγιση του βιβλίου της Στ' Δημοτικού

- Π. Παπασωράκης, ομότιμος καθηγητής ιστορίας
στο Πάντειο Πανεπιστήμιο
- Μ. Λυμπεράκος, Ιστορικός, εντεταλμένος διδασκαλίας
στο Πάντειο Πανεπιστήμιο

αίθουσα συνεδριάσεων Δ.Ο.Ε

Ξενοφώντος 15α, Σύνταγμα

6:30μ.μ.

Δευτέρα 7 Μαρτίου 2016

Περιοδικό

Εκπαιδευτική Λέσχη

Η τελευταία συμβουλή του Χάουαρντ Ζιν προς τους μελλοντικούς δασκάλους Ιστορίας

Οκτώ μέρες πριν από το θάνατό του (στις 27/1/2010) ο Χάουαρντ Ζιν πήρε μέρος σε μια μεγάλη διαδικτυακή συνέντευξη απαντώντας σε γραπτές ερωτήσεις εξήντα εκπαιδευτικών, μαθητών και φοιτητών. Τα παρακάτω λόγια είναι η κατακλείδα της συνέντευξης και μάλλον τα τελευταία που εξέφερε δημόσια ο μεγάλος Αμερικανός ιστορικός.

(...) Η συμβουλή μου σε ένα μελλοντικό δάσκαλο Ιστορίας είναι: «Μην υπακούς στον κανόνα. Μην πτοείσαι από αυτά που λένε ότι πρέπει να διδάξεις». Αντιλαμβάνομαι ότι υπάρχει ένα πρακτικό πρόβλημα: δεν θέλετε να απολυθείτε αύριο. Υπάρχει ένα πρακτικό πρόβλημα όταν αντιμετωπίζετε τον πρόεδρο του τμήματος, το διευθυντή, τον επιθεωρητή ή τη σχολική επιτροπή. Όμως, δεν πρέπει αυτό να σας πτοεί και να σας αναγκάζει να πειθαρχείτε: «Πρέπει να χρησιμοποιείτε αυτό το βιβλίο, πρέπει να ακολουθείτε αυτό το πρόγραμμα». Πρέπει να κάνετε ένα είδος ανταρτοπόλεμου μέσα στον εκπαιδευτικό θεσμό, από όπου προσπαθείτε να μην απολυθείτε. (...)

Αν με κάποιο τρόπο δεν διακινδυνεύετε, δεν ενεργείτε σωστά. Οφείλετε να διακινδυνεύετε. Οφείλετε να έχετε ανεξαρτησία πνεύματος. Οφείλετε να δίνετε στους μαθητές σας να διαβάζουν υλικά που κανονικά δεν θα έφταναν ποτέ στα χέρια τους. Οφείλετε να παρεκκλίνετε από τα εγχειρίδια. Οφείλετε να παρεκκλίνετε από το αναλυτικό πρόγραμμα. Πιθανόν να διδάξετε μερικά πράγματα από το εγχειρίδιο ή από το αναλυτικό πρόγραμμα, για να δείξετε ότι «εντάξει, δεν τα αγνοώ εντελώς, αλλά επιδιώκω να κάνω τους μαθητές μου να πάρουν ένα ανεξάρτητο μονοπάτι».

Να σκέφτεστε ανεξάρτητα, να σκέφτεστε έξω από τις γραμμές που μας θέτουν οι προϊστάμενοι ή οι πολιτικοί. Αυτή είναι η σημαντικότερη συμβουλή που μπορώ να δώσω σε ένα νέο δάσκαλο.

Η Ελλάδα και οι Έλληνες του '40

Του Γιώργου Μαργαρίτη

Καθηγητή Σύγχρονης Ιστορίας

Αριστοτέλειου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης

Ένα νεαρό κράτος

Στα 1940, η Ελλάδα ήταν ακόμη ένα νεαρό κράτος. Οι Έλληνες φυσικά θεωρούσαν ότι η ιστορία τους ήταν μακραίωνη και ότι τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά τους διαμορφώθηκαν πολλούς αιώνες πριν, κυριολεκτικά χάνονταν στα βάθη του χρόνου. Παρ' όλα αυτά, η Ελλάδα και οι Έλληνες συγκροτήθηκαν ως κρατική οντότητα μόλις στην τρίτη δεκαετία του 19^{ου} αιώνα. Συγκροτήθηκαν δε με ιδιαίτερο τρόπο. Το κράτος τους ήταν μικρό, καταθλιπτικά μικρό, σε σχέση με τη δόξα των επικαλούμενων ως προγόνων αλλά και με την υπαρκτή οντότητα του Ελληνισμού. Το Ελληνικό κράτος τελείωνε στη Λαμία, άντε στον Τίρναβο μετά το 1881, οι Έλληνες όμως βρίσκονταν παντού ολόγυρα. Στην Κωνσταντινούπολη, στη Σμύρνη, στην Οδησό, στην Αλεξάνδρεια, στις πόλεις των Βαλκανίων, στα νησιά, στις απέναντι ακτές. Εκείνο τον καιρό το ερώτημα για το ποια ήταν η πρωτεύουσα των Ελλήνων δεν είχε ξεκάθαρη και τελεσίδικη απάντηση. Περισσότερο θα απέδιδαν στην Κωνσταντινούπολη αυτή την ιδιότητα, παρά στη μικρή «αναξιοπρεπή» Αθήνα. Και ας ήταν κυρίαρχοι στην πρώτη οι κραταιοί σουλτάνοι της ακόμη απέραντης Οθωμανικής Αυτοκρατορίας.

Ανάμεσα στα 1912 και στα 1922 οι πόλεμοι και οι ανατροπές, στον κόσμο, στην Ευρώπη, στα Βαλκάνια και στην Ανατολική Μεσόγειο, άλλαξαν τελείως την εικόνα της Ελλάδας και τα χαρακτηριστικά των Ελλήνων. Η χώρα, χωρίς να γίνει μεγάλη, δεν ήταν πλέον μικρή στα νέα της σύνορα. Και, ακόμη σπουδαιότερο, Έλληνες ήσαν πλέον όσοι κατοικούσαν μέσα στα σύνορα της Ελλάδας. Χώρα, κράτος, έθνος, Ελληνισμός και Έλληνες ταυτίστηκαν ίσως για πρώτη φορά στην ιστορία τους. Στην ουσία επρόκειτο κυριολεκτικά για μια νέα αφετηρία.

Η αφετηρία αυτή, όπως κάθε νέα αρχή, δεν ήταν εύκολη. Πρώτ' απ' όλα θεμελιώθηκε μέσα σε μια ασύλληπτη καταστροφή και στην εκπορευόμενη από αυτή κοσμογονία. Η συμφορά στη Μικρά Ασία ολοκληρώθηκε με τη μαζική ανταλλαγή πληθυσμών, έτσι ώστε να ταυτιστούν σύνορα και εθνικότητες. Περίπου ενάμισι εκατομμύριο Χριστιανοί ήρθαν στη νέα Ελλάδα για να πάρουν τη θέση εφτακοσίων χιλιάδων Μουσουλμάνων ή Βουλγάρων που έφυγαν από αυτήν. Αυτή η μαζική μετακίνηση ανθρώπων θα μπορούσε να καταλήξει σε ανθρωπιστική συμφορά, σε μια εποχή μάλιστα που τα αναγκαία δεν περίσσευαν και όπου караδοκούσαν η ελονοσία και η φυματίωση. Το ότι δεν έγινε κάτι τέτοιο οφειλόταν σε πολλούς παράγοντες, στην εξωτερική συνδρομή, μεταξύ άλλων που έδρασε μέσα από την Επιτροπή Αποκατάστασης Προσφύγων (ΕΑΠ), ουσιαστικά ως μια δεύτερη κυβέρνηση του τόπου.

Οφειλόταν όμως και σε κάτι πιο βαθύ, πιο κοινωνικό. Στην αφάνταστα επίμονη εργασία των ανθρώπων, στο μόχθο τους, αλλά και στη διάθεσή τους να παλέψουν συλλογικά και οργανωμένα για να δαμάσουν τις αντίξοες συνθήκες και να οργανώσουν τη νέα ζωή τους. Δύσκολα συνειδητοποιούμε σήμερα τα όσα έγιναν τότε. Συνοικίες ολόκληρες – παραγκουπόλεις, πολυκατοικίες, χαμόσπιτα – πλαισίωναν τις μεγάλες πόλεις διπλασιάζοντας – όπως στην Αθήνα – το μέγεθός τους. Εκατοντάδες χωριά και κωμοπόλεις, με ονόματα όπου κυριαρχούσε το «νέα», δημιουργήθηκαν σε κάθε γωνιά της Ελλάδας: Νέα Ιωνία, Νέα

Σμύρνη, Νέα Αλικαρνασσός, Νέα Πέργαμος, Νέα Μάκρη, Νέα Χαλκηδόνα...Τεράστιες εκτάσεις αξιοποιήθηκαν μέσα σε ελάχιστο χρόνο, η πεδιάδα της Κεντρικής Μακεδονίας από λίμνη έγινε πλούσιος σιτοβολώνας, έργα

άρδευσης, ύδρευσης, κτίρια, δρόμοι, έκαναν δυνατή τη ζωή των Ελλήνων μέσα στη χώρα που επιτέλους είχαν δημιουργήσει.

Στον καθ' εαυτό κοινωνικό και πολιτικό χώρο δύο ήταν οι κύριες επιπτώσεις αυτών των κοσμογονικών αλλαγών. Η πρώτη, η κοινωνική, ήταν η δημιουργία μιας χώρας μικροϊδιοκτητών, μικροπαραγωγών, μικροαστών, μικροεπαγγελματιών. Για να ζήσουν όλοι, παλαιοί και νέοι Έλληνες, η γη μοιράστηκε σε μικρούς αλλά ίσους κλήρους – στην πιο απόλυτη αγροτική μεταρρύθμιση που γνώρισε ο ευρωπαϊκός χώρος – έτσι ώστε όλοι να έχουν από κάτι για να στηριχθούν. Στις πόλεις, κλήροι, οικόπεδα και σπίτια μοιράστηκαν το ίδιο στις ζώνες της προσφυγιάς. Υπήρξε μια εξίσωση πολλών, πάρα πολλών ανθρώπων προς τα κάτω φυσικά – η χώρα δεν είχε τις δυνατότητες της αμερικανικής Δύσης ώστε να αντιμετωπίσει αλλιώς τα τρομερά γεγονότα. Εξίσωση που ήταν πλούσια σε παρενέργειες. Οι παραγωγοί, λόγω χάρη, στην ύπαιθρο δεν ήταν σε θέση με το μικρό τους κλήρο και την αντίστοιχα μικρή παραγωγή τους να σταθούν αυτοδύναμα απέναντι στο χονδρέμπορο. Η σχέση ανάμεσα στους δύο θα μπορούσε να γίνει εκρηκτική αν το κράτος δεν παρενέβαινε ώστε να αμβλύνει τις αντιθέσεις.. Η παρουσία του κράτους και η συλλογικότητα έγιναν κανόνας στην αγροτική παραγωγή, τη βασική οικονομική δραστηριότητα της χώρας. Το πρώτο εκφράστηκε μέσα από την Αγροτική Τράπεζα και τους ποικιλώνυμους οργανισμούς που αναλάμβαναν τη συγκέντρωση και την εμπορευματοποίηση των προϊόντων – του σταριού, του καπνού, του ελαιολάδου – σε τιμές κεντρικά καθορισμένες και με διαδικασίες που το ίδιο καθόριζε. Μέσω της μεθόδου των συμψηφισμών (του κλήρινγκ)¹ το κράτος ανέλαβε ουσιαστικά και το εξωτερικό εμπόριο των ίδιων προϊόντων. Το δεύτερο εκφράστηκε με την ενθάρρυνση της αυτοοργάνωσης των παραγωγών με την άνθηση των συνεταιρισμών και της συλλογικότητας, σε κοινοτικό ή και περιφερειακό επίπεδο, στην ύπαιθρο. Οι καταναλωτικοί συνεταιρισμοί των υπαλλήλων και εργατών στις πόλεις ήταν κάτι ανάλογο.

Η δεύτερη, η πολιτική επίπτωση, ήταν η δημιουργία μιας ιδιόμορφης ελίτ, ορατής δια γυμνού οφθαλμού στη ύπαιθρο, παρούσα όμως και στις πόλεις. Η κρατική, δια των οργανισμών, παρουσία, οι συλλογικές δραστηριότητες προαπαιτούσαν φυσικά γραφειοκρατικούς μηχανισμούς από τα ανώτατα κεντρικά και κρατικά κλιμάκια - το μηχανισμό της Αγροτικής ή της Κτηματικής Τράπεζας λόγω χάρη – ως την τελευταία κοινότητα της χώρας. Οι μηχανισμοί αυτοί με τη σειρά τους κατασκεύαζαν στελέχη άξια να διαχειριστούν και να οργανώσουν αποτελεσματικά συστήματα. Στην κάτω πλευρά της κλίμακας, στα μικρά χωριά και τα κεφαλοχώρια, ένας στενός κύκλος ανθρώπων, όσοι «γνώριζαν γράμματα» και ασκούσαν κάποια «κοινωνική» λειτουργία, αναλάμβαναν την ένταξη της μικρής τοπικής κοινότητας στο ευρύτερο πλαίσιο των γενικών μηχανισμών. Οι δάσκαλοι, οι καθηγητές των Γυμνασίων, οι γιατροί, οι δικηγόροι, οι γεωπόνοι, οι μηχανικοί, οι υπάλληλοι των συνεταιρισμών, των οργανισμών, των τραπεζών οι εγγράμματοι ιερείς μερικές φορές αναλάμβαναν αυτό το δύσκολο έργο. Αυτοί μπορούσαν να μεταφέρουν τις οδηγίες και τους κανονισμούς, να επικοινωνήσουν με τα παραπάνω κλιμάκια, να οργανώσουν τη συλλογική εργασία – για το άνοιγμα δρόμων, για τα αποστραγγιστικά και αρδευτικά έργα, για το μέτρημα του καρπού ή του σπόρου, για την εφαρμογή νέων μεθόδων κλπ κλπ. Όλοι αυτοί αποτέλεσαν ένα κοινωνικό στρώμα άξιων ανθρώπων, στενά προσανατολισμένων προς την έννοια της προόδου. Έννοια που τότε είχε ολότελα διαφορετική σημασία από αυτή που έχει σήμερα. Τότε δεν ετίθετο θέμα πλουτισμού του ενός ή του άλλου: το πρόβλημα που απασχολούσε τους ανθρώπους ήταν η αξιοπρεπής επιβίωσή τους σε αυτό το περιβάλλον της φτώχειας μέσα στο οποίο έκτιζαν την κοινωνία τους και την πατρίδα τους.

Μαζί με όλα αυτά, ρίζωσε βαθιά στη σκέψη του πολύ κόσμου μια πεποίθηση. Τη χώρα αυτή, μέσα στην οποία συγκεντρώθηκαν παλαιοί και νέοι Έλληνες, την κέρδισαν με τον κόπο τους, την έστησαν στα πόδια της με τον ιδρώτα και το μόχθο τους, με την πειθαρχία και την οργάνωσή τους. Η παραγωγή αυξήθηκε εντυπωσιακά στα λίγα αυτά χρόνια – από το 1924 ουσιαστικά ως το 1940, μόλις δεκαέξι χρόνια δηλαδή – η ελonoσία περιορίστηκε η φυματίωση επίσης. Τα παιδιά μάθαιναν γράμματα και η μοίρα των γερόντων, των αρρώστων και των ανήμπορων δεν εξαρτιόταν πλέον από τη φιλανθρωπία των γύρω. Αυτοί οι Έλληνες νέου τύπου δεν ήταν πλούσιοι, πολύ απείχαν όμως από του να είναι εξαθλιωμένοι. Είχαν αξιοπρέπεια, την αξιοπρέπεια που η εργασία δίνει, δεν έκλεψαν όσα τους ανήκαν, τα έφτιαξαν με τον κόπο τους, ήταν δικά τους. Και επειδή μάλιστα έβλεπαν χειροπιαστά τα αποτελέσματα του κόπου τους, απέκτησαν και αυτοπεποίθηση, πίστεψαν ότι με σωστή κοινωνική οργάνωση και με σκληρή δουλειά όλα μπορούν να γίνουν, ακόμη και τα θαύματα.

Ως πολιτική αντίληψη, η αυτοπεποίθηση των πολλών, η εμπιστοσύνη στις δυνάμεις τους, ήταν κάτι το εξαιρετικά σημαντικό. Πέρα από τη φλύαρη και ανούσια «πολιτική» των κομμάτων, του Παλατιού, των αξιωματικών που είχαν το μυαλό τους μόνο στο επόμενο πραξικόπημα, κάτω, βαθιά στον κοινωνικό χώρο στήνονταν μεθοδικά οι προϋποθέσεις για ριζοσπαστικές αλλαγές. Αυτές δηλαδή που εκδηλώθηκαν με ορμή μέσα στην επόμενη δεκαετία.

Ο Μεταξάς

Η δικτατορία του Γεωργίου Β' και του Ιωάννη Μεταξά έκλεισε αυτή τη δύσκολη περίοδο. Ήταν μία ιδιόμορφη δικτατορία, όπου οι εξουσίες μοιράζονταν ανάμεσα στο βασιλιά και το δικτάτορα, χωρίς μερικές φορές ο ένας – ιδιαίτερα ο Μεταξάς, ως θεσμικά κατώτερος – να μπορεί να παρέμβει στις αρμοδιότητες του άλλου. Καθώς και οι δύο ήσαν ισχυρές προσωπικότητες, αυτή η συγκατοίκηση σε καιρούς περίπλοκους, στις παραμονές ενός νέου μεγάλου πολέμου, δεν ήταν πάντοτε άνετη, γινόταν μάλιστα κάποτε και ενοχλητική. Επιφορτισμένος περισσότερο με τα εσωτερικά ζητήματα της χώρας, ο Μεταξάς εφάρμοσε τον κρατικό παρεμβατισμό και την κεντρική διαχείριση της οικονομίας με τρόπους πιεστικούς, ολοκληρώνοντας όσα η προηγούμενη περίοδος των δυσκολιών είχε κληροδοτήσει. Δεν ήταν μόνο τα Τάγματα Εργασίας και οι κορπορατιστικού τύπου εργατικές ενώσεις ή το ΙΚΑ που εξέφρασαν αυτή την πολιτική. Τεχνικές ανάγκης, η μεγάλη εκστρατεία για επίτευξη της αυτάρκειας της χώρας σε τρόφιμα και είδη πρώτης ανάγκης πριν από την έναρξη του πολέμου, έδωσαν νέα ώθηση στη συλλογικότητα των πολιτών όπως και στις δεξιότητές τους. Οι αγρότες έμαθαν να μεγιστοποιούν την παραγωγή τους μέσα από τη σκληρή συλλογική εργασία, την περίφημη «γραμμική σπορά» ή τις «σκαλιστικές» καλλιέργειες. Η καταδίωξη των κατσίκιων, πέρα από τις ευεργετικές για τα δάση επιπτώσεις της, αύξησε τη διαθέσιμη γη και ως εκ τούτου, μαζί με τις νέες τεχνικές, μεγάλωσε τις παραγωγικές δυνατότητες της υπαίθρου.

Σε άλλους τομείς, οι τομές ήταν εξίσου σημαντικές. Για να αντιστρατευθεί την υπεροχή του Παλατιού ο Μεταξάς προσπάθησε να φτιάξει το δικό του πολιτικό μηχανισμό. Εκ των πραγμάτων, δεν μπορούσε να κτίσει ένα κόμμα όπως η ιδεολογία του το ήθελε, μία παραλλαγή του φασισμού δηλαδή, καθώς μια τέτοια κίνηση θα τον έφερνε αντιμέτωπο με το Παλάτι και με τους εποπτεύοντες καχύποπτους Βρετανούς. Έφτιαξε λοιπόν μόνο μια πολιτική νεολαία, την Εθνική Οργάνωση Νεολαίας, την ΕΟΝ. Εξωτερικά το σχήμα αυτό ήταν ρητορικά φλύαρο και ασήμαντο, με τις ασπίδες, τις χλαμύδες του και τη θεατρικοδουλική επιδειξιμανία του. Εσωτερικά ήταν κάτι το επαναστατικό. Οι νέοι, υποχρεωτικά, έβγαιναν από το σπίτι τους, μάθαιναν να ζουν σε παρέες, αγόρια και κορίτσια μαζί, να πηγαίνουν εκδρομές, να εργάζονται, να στήνουν θέατρο, να διασκεδάζουν σε χορούς ή σε «πάρτι». Φοβίες αιώνων, παραδόσεις και «ηθικές αξίες» κατέρρευσαν μπροστά στις ανάγκες της

πολιτικής. Επιπλέον τα παιδιά δεν γίνονταν φασίστες. Αυτή τη συνεύρεση των νέων την κανοναρχούσαν από τη μία οι κατηχητές του καθεστώτος της 4^{ης} Αυγούστου με τον κούφιο λόγο τους, από την άλλη ο μεγάλος δάσκαλος των καιρών, ο κινηματογράφος. Στη διαπαιδαγώγηση, ο δεύτερος, παρά την αισιοδοξία του Μεταξά, κέρδιζε κατά κράτος.

Στον Οκτώβριο του 1940 οι Έλληνες έφθασαν εξαιρετικά έτοιμοι και εφοδιασμένοι. Γνώριζαν άριστα τις τεχνογνωσίες της επιβίωσης και της προόδου, πίστευαν στον εαυτό τους, ήταν κοινωνικά ενταγμένοι με ένα ισχυρό πλέγμα που οι συλλογικότητες της ανάγκης είχαν δημιουργήσει. Ένωθαν ένα βαθύ πατριωτισμό, μία απεριόριστη αγάπη για μία πατρίδα που οι ίδιοι είχαν, από το τίποτα, από την καταστροφή, δημιουργήσει. Είχαν ξεπεράσει παλαιά «ταμπού», ακόμη και στις σχέσεις των δύο φύλων. Έμενε να μάθουν και να πολεμούν. Γι' αυτό φρόντισε ο Μουσολίνι και η φασιστική Ιταλία.

Ο πόλεμος στην Αλβανία

Στις παραμονές του πολέμου, τον Οκτώβριο του 1940, ίσως όλοι οι Έλληνες, πολιτική ηγεσία και απλοί άνθρωποι, επιθυμούσαν να μείνει η χώρα όσο το δυνατόν πιο μακριά από αυτόν τον τρομερό πόλεμο που είχε ξεκινήσει. Οι εικόνες από τις πόλεις που καίγονταν – η τότε μητρόπολη του κόσμου, το Λονδίνο, σωριάζονταν σε ερείπια το Σεπτέμβριο του 1940 – από τα πλοία που βυθίζονταν – οιπίσσεσ από τα τορπιλισμένα ιταλικά πλοία που χάνονταν στην προσπάθειά τους να φθάσουν στα Δωδεκάνησα είχαν γεμίσει το καλοκαίρι του 1940 τις ελληνικές ακτές – τρόμαζαν όπως ήταν αναμενόμενο τους μικρούς σε μια σύγκρουση που τόσο μάτωνε τους μεγάλους.

Πέρα από αυτή την κοινή εκτίμηση, υπήρχε και ένα άλλο πεδίο απόλυτης συμφωνίας: το ότι δηλαδή η χώρα θα αντιστεκόταν στην όποια εισβολή. Η τελευταία, θα έλεγε κανείς, αποτελούσε ένα είδος εξετάσεων. Στην υπεράσπιση της πατρίδας, αυτής που όλοι μαζί έκτισαν μέσα από τα ερείπια, θα κρινόταν ποιοι ήταν άξιοι γι' αυτή και ποιοι όχι. Ήταν ένα είδος συμβολαίου που επικύρωνε όσα είχαν προηγηθεί, την ταύτιση των Ελλήνων με το χώρο που τους έδωσε η προγενέστερη ιστορία. Έχοντας δουλέψει, με τον τρόπο που είχαν δουλέψει στο Μεσοπόλεμο για την Ελλάδα, Οι κάτοικοί της τη θεωρούσαν δικό τους έργο, στενή ιδιοκτησία τους. Κανείς μα κανείς δεν έπρεπε να τους την πάρει. Επρόκειτο για ένα βαθύ αίσθημα πατριωτισμού απέναντι στο οποίο δεν έμεναν περιθώρια για υστερόβουλες σκέψεις ομάδων ή ηγετών. Απλά έτσι ήταν. Το «όχι» που είπε εκ των πραγμάτων ο Μεταξάς, απαντώντας στο τελεσίγραφο του Ιταλού πρέσβη, ήταν μια ώριμη και καλά δουλεμένη απόφαση.

Επιπλέον η τύχη βοήθησε τους τολμηρούς. Η φασιστική Ιταλία ήταν ένα κράτος φανφαρόνων, οι πραγματικές δυνατότητες του οποίου ήταν αντιστρόφως ανάλογες της μεγαλοστομίας των ηγετών του. Στις 28 Οκτωβρίου η επίθεση στην Ελλάδα έγινε με εντυπωσιακά μικρές δυνάμεις, μόλις 100.000 στρατιώτες, και βασίστηκε σε φαντασιώσεις – περί απροθυμίας των Ελλήνων, περί εξέγερσης μειονοτήτων κλπ – παρά σε πραγματικά δεδομένα. Η ταχύτητα επιστράτευσης και συγκρότησης των μεγάλων στρατιωτικών μονάδων στην ελληνική πλευρά ήταν, βοηθούσης της γενικής προθυμίας, υποδειγματική σε τρόπο ώστε, στα μέσα Νοεμβρίου, ο ελληνικός στρατός απέκτησε σημαντική αριθμητική υπεροχή στο μέτωπο, την οποία και κράτησε σχεδόν μέχρι τα τέλη του Ιανουαρίου. Η ιταλική επίθεση εκφυλίστηκε σε υποχώρηση και μετά σε απελπισμένη άμυνα στις διαβάσεις που οδηγούσαν προς την κεντρική Αλβανία.

Για τους πολεμιστές της πρώτης γραμμής ο πολεμικός θρίαμβος υπήρξε φορέας πολλών μηνυμάτων. Το ότι κέρδιζαν μία από τις μεγάλες δυνάμεις του τότε κόσμου – άσχετα από τις πραγματικές της δυνατότητες στο συγκεκριμένο πεδίο μάχης – ενίσχυε την πίστη στον εαυτό τους. Την πίστη αυτή τη βίωναν μάλιστα συλλογικά. Εξαιτίας του συστήματος της επιστράτευσης οι στρατιωτικές μονάδες ήσαν συγκροτημένες σε τοπική βάση: κάθε

σύνταγμα προερχόταν από μία πρωτεύουσα νομού, γεγονός που σήμαινε ότι σε κάθε τάγμα, σε κάθε λόχο, σε κάθε διμοιρία τις περισσότερες φορές οι φαντάροι ήσαν συντοπίτες, γνωρίζονταν μεταξύ τους, αποτελούσαν ένα είδος αποσπάσματος της κοινωνίας από την οποία προέρχονταν. Ακόμη περισσότερο, οι αξιωματικοί που τους οδηγούσαν στις μάχες τούς ήταν οικείοι. Μεγάλο ποσοστό των διμοιριτών, ανθυπολοχαγών ή και υπολοχαγών ήσαν έφεδροι, οι «εγγράμματοι» που είχαμε δει να οργανώνουν και να συντονίζουν τις προσπάθειες ανασύνταξης του Μεσοπολέμου.

Αυτοί οι δάσκαλοι, οι δικηγόροι, οι υπάλληλοι μάθαιναν τον πόλεμο μαζί με τους στρατιώτες τους. Ήταν δε ένας πόλεμος στα μέτρα τους. Το ορεινό τοπίο της Ηπείρου και της Αλβανίας, κατακερματισμένο και δυσπρόσιτο, δημιουργούσε πολυάριθμα μικρά πεδία σύγκρουσης, σχεδόν ανεξάρτητα και απομονωμένα το ένα από το άλλο. Οι κορυφές, οι χαράδρες, τα περάσματα ήσαν τα αντικείμενα διεκδίκησης ανάμεσα σε διμοιρίες, λόχους, δилоχίες, σπανιότερα τάγματα. Μερικές δεκάδες Ελλήνων μάχονταν το δικό τους πόλεμο σε κάθε ιδιαίτερη πτυχή των ατελειώτων βουνών, αντιμετώπιζαν το δικό τους εχθρό με τους δικούς τους τρόπους. Κανένα επιτελείο συντάγματος, μεραρχίας ή στρατιάς δεν μπορούσε να τους πει πώς να καταλάβουν την απέναντι κορυφή, πώς να νικήσουν το εχθρικό φυλάκιο. Οι τακτικές, σ' ένα βαθμό, σχεδιάστηκαν επί τόπου από τους ίδιους τους ενδιαφερόμενους. Η ιταλική διάταξη, στον καιρό της αριθμητικής ανεπάρκειας των δυνάμεών της, άφηνε κενά ανάμεσα στα «σημεία στήριξης», τις κορυφές και τα περάσματα. Από αυτά τα κενά προχωρούσαν μικρές ομάδες, «πραγματοποιούσαν διείσδυση στα μετόπισθεν της εχθρικής θέσης» που έλεγαν τα εγχειρίδια και οδηγούσαν τον εχθρό σε αναγκαστική υποχώρηση προς το επόμενο διάσελο και την επόμενη κορυφή. Εκατοντάδες μικρές νίκες αυτού του είδους έσπρωξαν των ιταλική διάταξη πίσω, βαθιά μέσα στα εδάφη της Αλβανίας.

Αυτό το είδος πολέμου έφθασε στα όριά του τον Ιανουάριο του 1941, όταν οι ιταλικές ενισχύσεις, που προοδευτικά έφθαναν στο αλβανικό μέτωπο, πύκνωσαν την εχθρική διάταξη και περιόρισαν τα κενά, τη στιγμή ακριβώς που οι καιρικές συνθήκες καθιστούσαν βασανιστική τη διαβίωση των στρατιωτών στα μεγάλα υψόμετρα και δύσκολο τον εφοδιασμό των προωθημένων μονάδων. Η προέλαση σταμάτησε, το μέτωπο καθηλώθηκε και το επιτελείο της Αθήνας, για να βγει από το αδιέξοδο, ξεκίνησε μία ατελειώτη σειρά αιματηρών όσο και άκαρπων επιθέσεων στην Κλεισούρα και το Τεπελένι. Τα κρυοπαγήματα, η κακή διατροφή, οι άσκοπες βαριές απώλειες προκάλεσαν καχυποψία αρχικά, δυσφορία στη συνέχεια στις ελληνικές δυνάμεις. Για τα κατώτερα κλιμάκια του στρατού, τους έφεδρους (αλλά και πολλούς μόνιμους), το γεγονός ότι οι απειράριθμες μικρές νίκες δεν οδήγησαν παρά στο βασανιστικό αδιέξοδο, γεννούσε ερωτηματικά και δυσάρεστες σκέψεις για τις προθέσεις της ηγεσίας. Ανάμεσα στην Αθήνα και το μέτωπο δημιουργήθηκε σιγά σιγά ένα αδιόρατο στην αρχή ρήγμα, το οποίο θα έπαιρνε διαστάσεις στα χρόνια που θα ακολουθούσαν. Τον ίδιο καιρό, στις 29 Ιανουαρίου, ο Μεταξάς πέθανε, ο Γεώργιος Β' έμεινε μόνος ισχυρός ηγέτης της χώρας και οι Άγγλοι ανέλαβαν ουσιαστικά την υψηλή εποπτεία της πολεμικής προσπάθειας της χώρας.

Οι τελευταίες εβδομάδες του πολέμου στην Αλβανία ήταν εξαιρετικά πλούσιες σε πολιτικές διεργασίες στο επίπεδο των πολεμιστών του μετώπου και της κοινωνίας, της οποίας αυτοί αποτελούσαν το πλέον δραστήριο τμήμα. Από το Φεβρουάριο πολλαπλασιάζονταν οι ενδείξεις κρίσης στον ελληνικό στρατό. Σε μερικές μονάδες η έκφραση δυσαρέσκειας βγήκε φανερά στην επιφάνεια. Η απόκρουση της μεγάλης «Εαρινής επίθεσης» των Ιταλών δεν άλλαξε το γενικό κλίμα της δυσπραγίας. Όλοι γνώριζαν ότι η γερμανική επέμβαση πλησίαζε και ότι η τύχη της χώρας θα κρινόταν αλλού. Η μη ολοκλήρωση της νίκης στον καιρό της ελληνικής υπεροχής και των αλλεπάλληλων θριάμβων χρεώθηκε εξ ολοκλήρου στην πολιτική και στρατιωτική ηγεσία της χώρας. Η ιδέα για «τρομαγμένους» και «άβουλους» ηγέτες και για «πεμπτοφαλαγγίτες», πράκτορες των Γερμανών, αξιωματικούς γεννήθηκε και

εξαπλώθηκε μέσα στη γενική δυσαρέσκεια. Η ρήξη ανάμεσα στην ελληνική κοινωνία και την ηγεσία της έγραψε τις μέρες αυτές το πρώτο της κεφάλαιο.

Εισαγωγή στην ιστορία της Κατοχής

Τα γεγονότα της αμέσως προγενέστερης ιστορίας προετοίμασαν το έδαφος για τα όσα θα επακολουθούσαν. Ας σταθούμε στα κεντρικά σημεία αυτού του ιστορικού πλαισίου που είχε διαμορφωθεί στα 1941. Η χώρα, με τη μορφή και τα χαρακτηριστικά που είχε στα 1940, ήταν ένα νεαρό μόρφωμα, με προϊστορία μόλις δεκαέξι χρόνων περίπου. Οι θεσμοί, οι κοινωνικές και πολιτικές σχέσεις ήταν ακόμη ρευστές και υπό διαμόρφωση. Αυτό σήμαινε ότι οι πολίτες ή οι πολιτικές δυνάμεις ήταν δυνατό να παρέμβουν σ' αυτές, να τις αλλάξουν. Με άλλα λόγια, το μέλλον της χώρας ήταν ακόμη, σε μεγάλο βαθμό, ένα λευκό χαρτί, όπου τα πάντα θα ήταν δυνατό να γραφτούν από την αρχή. Οι μεγαλύτερες ανατροπές ήταν εφικτές σ' ένα τέτοιο πλαίσιο.

Η κοινωνική διαστρωμάτωση ήταν επιπλέον ασταθής. Δεν υπήρχαν εδώ ισχυρές, οικονομικά και πολιτικά, άρχουσες τάξεις των οποίων οι δυνατότητες να μπορούν να υποκαταστήσουν τις αδυναμίες της πολιτικής, να καλύψουν τις ρωγμές και τα κενά που οι εξελίξεις δημιουργούσαν. Σε μια χώρα μικρών – όπου οι μεσαίοι φάνταζαν «νοικοκυραίοι» - με παρονομαστή μάλιστα τον κοινό αγώνα για αξιοπρεπή επιβίωση, οι σχέσεις με το κράτος ήταν ιδιαίτερα κρίσιμες όσο και σύνθετες, ζωτικές θα τις ονομάζαμε καλύτερα. Κανένας λοιπόν δεν μπορούσε να παραμείνει αδιάφορος στις τυχόν περιπέτειες του τελευταίου.

Ακόμη, οι πολίτες είχαν κοινωνικές και πολιτικές αρετές, δυσεύρετες σε πιο ήπιους καιρούς. Αν και δεν είχαν ζήσει ως τότε σε μία πραγματική δημοκρατία, τα περιθώρια της αυτονομίας τους, της αυτενέργειάς τους στο δύσκολο περιβάλλον δεν ήταν ασήμαντα. Ήταν πολίτες που με κόπο, με γνώση και με συλλογικό πνεύμα είχαν πετύχει πολλά με τις δικές τους και μόνο δυνάμεις. Οι δεξιότητές τους, στην πολιτική, στην οικονομία, στην κοινωνική και επαγγελματική ζωή, ήταν αξιόλογες και επιπλέον, στην Αλβανία, οι στρατιωτικές δεξιότητες προστέθηκαν στις προηγούμενες. Συνηθισμένοι περισσότερο στις δύσκολες συνθήκες και στα δυσεπίλυτα προβλήματα, ελάχιστα τρόμαζαν μπροστά στις αντιξοότητες που θα παρουσιάζονταν μπροστά τους. Σε όλη την ως τότε ζωή τους είχαν μάθει να αντιμετωπίζουν αντιξοότητες.

Από την άποψη αυτή οι Έλληνες ήταν έτοιμοι – έτοιμοι με τον πλέον ριζοσπαστικό και απόλυτο τρόπο – να υποδεχθούν την Κατοχή. Και ακριβώς επειδή η άμεσα προηγούμενη ιστορία τους είχε με τέτοιο τρόπο προετοιμάσει, μπόρεσαν να λειτουργήσουν, σε χρόνια δύσκολα και σκοτεινά, με έναν τρόπο που κανένας δεν περίμενε και που κανένας δεν είχε προμαντεύσει.

ΣΗΜΕΙΩΣΗ

1. Η μέθοδος των συμψηφισμών, κλήρινγκ, αφορά τη μεταξύ δύο κρατών ανταλλαγή προϊόντων

με βάση προσυμφωνημένες διοικητικά τιμές. Στην ουσία η μέθοδος υποκαθιστά την ελεύθερη

αγορά και εφαρμόζεται σε περιόδους κλειστής οικονομίας, όταν μάλιστα η μετατρεψιμότητα του συναλλάγματος συμβαίνει να είναι, για πολλούς λόγους προβληματική.

Η Ελλάδα χρησιμοποιούσε εντατικά αυτή τη μέθοδο ως την ένταξή της στην Ευρωπαϊκή Κοινή Αγορά, στις εμπορικές σχέσεις της με τις ανατολικές χώρες. Στη δεκαετία του '30, μετά τη μεγάλη κρίση, αυτή η μέθοδος ήταν κανόνας στην ευρωπαϊκή ενδοχώρα.

Το κείμενο είναι από το ένθετο «Ιστορικά» της Ελευθεροτυπίας (16-10-2003)

Από τον Μεταξά στον Εμφύλιο – Τα σύμβολα της πατρίδας

ΓΙΩΡΓΟΣ ΜΑΡΓΑΡΙΤΗΣ

Στην Ευρώπη του 20ού αιώνα η έννοια της πατρίδας γνώρισε πλήθος περιπέτειες τόσο ως προς την εννοιολογική της ουσία όσο και ως προς την εξωτερική της παρουσία, τη νοοτροπική της εικονογράφηση. Η Ελλάδα δεν βρέθηκε στο περιθώριο των εξελίξεων αυτών, παρόλο που ο δικός της Μεσοπόλεμος πλούτιστηκε με εμπειρίες και κληροδοτήματα διαφορετικά από τα αντίστοιχα των δυτικοευρωπαϊκών κρατών. Οι Βαλκανικοί πόλεμοι, ο Διχασμός, το πολιτειακό, η μικρασιατική εκστρατεία και καταστροφή, η άφιξη των προσφύγων σηματοδότησαν την ελληνική περίπτωση. Στο πεδίο των ιδεών, η ακμή και η πτώση της Μεγάλης Ιδέας σφράγισαν τον περί της πατρίδας φανταστικό χώρο, τις αντίστοιχες τελετές επίσης.

Η πιο σημαντική από τις αλλαγές που η περίοδος του Μεσοπολέμου προκάλεσε στο πεδίο της πατριωτικής τελετουργίας ήταν ο περιορισμός, συχνά η εκμηδένιση, του θρησκευτικού παρονομαστή. Για να επικεντρωθούμε στην ελληνική περίπτωση, το 1913, την επαύριο των νικηφόρων Βαλκανικών πολέμων, η μνημειακή αρχιτεκτονική που προτάθηκε ήταν άμεσα εξαρτημένη από το θρησκευτικό, τον εκκλησιαστικό ακόμα περισσότερο, παράγοντα. Οι πλάκες των πεσόντων συστήνονταν να αναρτηθούν στους τοίχους των εκκλησιαστικών ναών, ενώ τα κεντρικά μνημεία που θα κοσμούσαν την αναβαθμισμένη πρωτεύουσα, την Αθήνα, θα ήταν πρώτα εκκλησίες και μετά κενοτάφια ή σπιδέρποτε-άλλο.¹

Οι αντιθέσεις ανάμεσα στα μη θρησκευτικού χαρακτήρα μνημεία που προέκρινε το ελληνικό κράτος –ιδιαίτερα στη βενιζελική εκδοχή του– και σε εκείνα που η εκκλησία επιθυμούσε να κατασκευάσει οξύνθηκαν την επαύριο της μικρασιατικής

1. Τα μνημειακά σχέδια που συζητήθηκαν την επαύριο των Βαλκανικών πολέμων, τον καιρό που η Αθήνα ένωθε για πρώτη φορά θριαμβεύτρια και πρωτεύουσα ενός αξιόλογου κράτους, προέβλεπαν την κατασκευή «υπερμεγέθους Ναού», όπου θα τιμούσαν ταυτόχρονα την «Υπέριμαχο Στρατηγό», τους «υπέρ Πατρίδος πεσόντας» και το «Βασιλέα»! Φυσικά την ίδια στιγμή προβλεπόταν και μαιωλείο στον Λυκαβηττό ή στα Τουρκοβούνια, όπου όμως κυρίαρχη θέση θα είχε και πάλι η θρησκευτική και η δυναστειακή διάσταση (βλ. Γ. Μαργαρίτης, «Οι περιπέτειες του ηρωικού θανάτου», *Μνήμων* 12, 1989, σελ. 103). Επρόκειτο για εξέλιξη ιδεών που είχαν ήδη συζητηθεί στην Αθήνα [βλ. στο Θεοδώρα Μαρκάτου, «Οι προτάσεις για πανελλήνιο ηρώο του Εικοσιένα (1830-1930)», *Μνήμων* 17, 1995, σελ. 53 τις προτάσεις Τούλλερ για πανελλήνιο ηρώο στον Λυκαβηττό, με κέντρο το ναό του Αγίου Γεωργίου].

καταστροφής και συνόδευσαν όλο το τελετουργικό του εορτασμού της εκατονταετηρίδας της ελληνικής ανεξαρτησίας. Μετά τους εορτασμούς του 1927-1928 η αναμέτρηση εισήλθε στην τελική της φάση. Αιχμή του δόρατος από τη μια πλευρά ήταν το μνημείο του Αγνώστου Στρατιώτη στην πλατεία Συντάγματος, μνημείο με παγανιστικό χαρακτήρα και παγανιστική διαδικασία κατασκευής, κατ' εικόνα, ομοίωση και απομίμηση δυτικοευρωπαϊκών πρακτικών της εποχής από την άλλη, το προτεινόμενο ιερό της πατρίδας δεν ήταν παρά ο ναός-παρεκκλήσι του Αγίου Ελευθερίου, σαφώς σκιασμένος και ελεγχόμενος από το μεγαλοπρεπή παρακείμενο ναό της Μητροπόλεως.² Γινόταν σαφές ότι, πέρα από τις αρχιτεκτονικές προτιμήσεις και τα κριτήρια, το ζητούμενο ήταν ο χαρακτήρας των υπέρ της πατρίδος τελετουργιών: ή πολιτικός-κοσμικός ή θρησκευτικός-εκκλησιαστικός. Η διαμάχη στηριζόταν και σε υλικές διαφορές μεταξύ των δύο στρατοπέδων: Η αγροτική μεταρρύθμιση, η διανομή της αγροτικής γης, είχε περιλάβει και πολλά εκκλησιαστικά ή μοναστηριακά κτήματα, πράγμα το οποίο είχε οδηγήσει τις σχέσεις της εκκλησίας με το κράτος σε ιδιαίτερα δυσάρεστη οξύτητα.

Ο θρίαμβος της κοσμικής-πολιτικής εκδοχής των τελετουργιών δεν ήταν πλήρης. Ο λόγος δεν βρισκόταν ούτε στην επιτυχία-επιτυχία στο επίπεδο των εράνων και της κινητοποίησης για την κατασκευή τους, όσο και στο επίπεδο των τελετουργιών που συγκέντρωσαν γύρω τους-μνημείων που συνδύαζαν και ταύτιζαν τον πατριωτισμό με την εκκλησία (το κεντρικό παράδειγμα στην κατηγορία αυτή είναι το μνημείο του Χρυσοστόμου Σμύρνης),³ ούτε στην οικονομική και πολιτική κρίση που, προαναγγέλλοντας το τέλος της βενιζελικής εποχής, εμπόδισε τη στήριξη του μνημείου του Αγνώστου Στρατιώτη με ανάλογες με τη σημασία του τελετές. Η σχετικότητα της επιτυχίας βρισκόταν στο γενικότερο πνεύμα των ημερών. Η διπλωματία της εποχής, εξομαλύνοντας τις σχέσεις της χώρας με τους γείτονές της Τουρκία, Βουλγαρία και Ιταλία, είχε αμβλύνει το αίσθημα της εκδίκησης και της αναμέτρησης σε αντιστοιχία με το γενικότερο φιλεργητικό πνεύμα που διέτρεχε τον καιρό εκείνο την Ευρώπη. Από την άλλη πλευρά, η έξαρση του εθνικού τόνου σε καιρό ειρήνης δεν φαινόταν ως η καλύτερη μέθοδος για την αμβλυνση των κοινωνικών ταραχών και διεκδικήσεων. Η χώρα βρισκόταν ακόμα υπό τον αστερισμό των παλιών πολεμιστών και πολλές κοινωνικές διεκδικήσεις επικαλούνταν ακριβώς την ιδιότητα του παλιού πολεμιστή ή του εφέδρου για τη στήριξη και τη νομιμοποίηση των αιτημάτων τους. Καλό θα ήταν δηλαδή να ξεχάσουν οι πολλοί ότι η πατρίδα

2. Η διαμάχη αυτή ήταν μία από τις πολλές που συνόδεψαν την αποδοχή και την κατασκευή του μνημείου του «Αγνώστου Στρατιώτη». Το θέμα, πλούσιο σε ιδεολογικές πληροφορίες και κοινωνικές προεκτάσεις, αξίζει κάποτε να μελετηθεί πιο συστηματικά.

3. Το 1929 πενήντα προσωπικότητες ανέλαβαν, ως επιτροπή, να προωθήσουν την ανέγερση «Εθνικού Μνημείου εις τον Σμύρνης Χρυσόστομον». Το μνημείο, υπενθυμίζοντας τη στενή σχέση εκκλησίας και έθνους, είχε προφανή αντίπαλο τις προσπάθειες για δημιουργία του μη θρησκευτικού, παγανιστικού στη μορφή και στη λειτουργία μνημείου του Αγνώστου Στρατιώτη.

τούς χρωστιά επειδή κάποτε την υπηρέτησαν ηρωικά ή επειδή μπορούν να κληθούν να την προασπίσουν στο μέλλον.

Οπωσδήποτε όμως η επικράτηση στα σημεία της κοσμικής-πολιτικής εκδοχής στο τελετουργικό της πατριδολατρίας είχε καίριο αντίκτυπο για τις μελλοντικές εξελίξεις. Εξοβελίζοντας το θρησκευτικό, άνοιγε το δρόμο για πολιτική και καθεστωτική αξιοποίηση των υπέρ της πατρίδος τελετουργιών. Τους άνοιγε δηλαδή το δρόμο της πολιτικής των μαζών, τις μετέτρεπε σε πιθανά εργαλεία για την άσκηση πολιτικής, κοιμματικής και ιδεολογικής πολιτικής. Με άλλα λόγια δηλαδή προετοίμαζε τη χρήση αυτών των μέσων από το καθεστώς Μεταξά και τις ολοκληρωτικές του φιλοδοξίες.

Το 1936 η μεταξική δικτατορία κληρονόμησε από το κοινοβουλευτικό καθεστώς ένα εξελιγμένο, περίπου δυτικοευρωπαϊκού τύπου, τελετουργικό στον τομέα της λατρείας της πατρίδας. Για το έργο της ολοκληρωτικής αναγέννησης της Ελλάδας που το νέο καθεστώς ανήγγελε ως πεμπτουσία των προσπαθειών του, η κληρονομιά αυτή ήταν από τις πλέον ενδιαφέρουσες. Μπορούσε να γίνει το θεμέλιο, η αφετηρία για την οργάνωση μιας πολιτικής σκηνοθεσίας στα μέτρα της προσπάθειας όλων πλέον των Ελλήνων. Ο ευρωπαϊκός χώρος μπορούσε να προσφέρει πολύμορφα πρότυπα και παραδείγματα προς την κατεύθυνση αυτή. Στη γειτονική Ιταλία το φασιστικό καθεστώς είχε αναγάγει τη σκηνοθεσία του εθνικού, πολιτικού δηλαδή, τελετουργικού σε πεμπτουσία της πολιτικής του παρέμβασης και της επικοινωνίας του καθεστώτος με τις μάζες. Ο κινηματογράφος, τα επίκαιρα έδειχναν τη νέα διάσταση των τελετουργικών αυτών στην πιο εντυπωσιακή χώρα της τότε Ευρώπης: τη ναζιστική Γερμανία.

Το καθεστώς της 4ης Αυγούστου επένδυσε όσο κανένα ελληνικό καθεστώς πριν από αυτό στις μαζικές πολιτικές τελετουργίες. Κεντρικό θέμα σε αυτή τη σκηνοθετημένη κοινωνική ομοψυχία η ιδέα της πατρίδας. Πρόκειται για μια πατρίδα πιο οργανωμένη, πιο κοινωνική, λιγότερο αφηρημένη και εξιδανικευμένη σε σχέση με το παρελθόν. Η τρισχιλιετής ιστορία υπάρχει, και η νομιμοποίηση των εορταστικών εικόνων περνά μέσα από τη διαρκή επίκληση αυτής της ιστορικής κληρονομιάς. Με την οργάνωση της ΕΟΝ όμως, οργάνωση που επέτρεψε, μεταξύ πολλών άλλων, τη σκηνοθετική αναβάθμιση των τελετουργιών, η επίκληση της ιδανικής πατρίδας προσανατολίζεται, στρέφεται προς το μέλλον. Όχι μόνο επειδή η σκηνοθετική αντίληψη στηρίζεται πλέον και προβάλλει τη νεότητα, την υπόσχεση των πραγμάτων που θα έρθουν, αλλά κυρίως επειδή οι έννοιες που προβάλλονται είναι έννοιες «μοντερνικές»: το σφρίγος, η δράση, η συντεταγμένη συλλογική προσπάθεια, το σχήμα, η αξία των μηχανισμών και των μηχανών, η αποθέωση της οργάνωσης δηλαδή. Οι πηγές των ιδεών και των συμβολισμών που κυριάρχησαν την περίοδο αυτή βρίσκονταν τόσο στο βενιζελικό παρελθόν, εμπνευσμένο από τις αντίστοιχες πρακτικές της Τρίτης Γαλλικής Δημοκρατίας, όσο και στις σύγχρονες πρακτικές του φασισμού και του ναζισμού. Η φασιστική Ιταλία ιδιαίτερα ενέπνευσε όχι μόνο σκηνο-

θετικά στοιχεία, αλλά και την ιδιαίτερη εικόνα της νοικοκυρεμένης πατρίδας, της δεμένης με την προαιώνια ιστορία της και της προορισμένης να ζήσει μεγαλεία ανάλογα του παρελθόντος χάρη στη νέα, αναβαθμισμένη, ποιότητα των ανθρώπων της. Το πλήθος, η στολή, το γυμνασμένο σώμα, η συντονισμένη κίνηση, η πειθαρχημένη παρουσία, η συμπαγής εικόνα συμβόλιζαν την πατρίδα της υποχρεωτικής και αισιόδοξης συμμετοχής, δραστήρια, νέα και στραμμένη στο αύριο, σε αντίθεση με τη βενιζελική-γαλλοτραφή πρακτική, που προτιμούσε να συνδέσει την πατρίδα με την ηρώική-στο όνομά της- θυσία και με τα μνημεία των υπέρ της πατρίδος πεσόντων.⁴

Δύο σκηνοθετικά ευρήματα δίνουν, μεταξύ άλλων, το χαρακτήρα των αντιλήψεων. Η σκυταλοδρομία, πρώτη στις αθλητικές προτιμήσεις της ΕΟΝ, συμβόλιζε το πέρασμα των γενεών, τη μεταβίβαση της παράδοσης και της ιστορίας, την υποταγή του ατόμου επίσης στον υπέρτατο σκοπό, την παραλαβή και το πέρασμα της σκυτάλης του πολιτισμού και του έθνους. Η λαμπαδηδρομία είχε παρόμοιο συμβολισμό: το φως που οδηγείται από τους άλκιμους νεανίες μέσα στα σκοτάδια του χρόνου και του μέλλοντος, που τα σκορπίζει και γεμίζει το γύρω χώρο υποσχέσεις.⁵ Η εικόνα του αφιερωμένου και εκλεκτού υπηρετεί τα συμβολικά αυτά σχήματα με προϋποθέσεις: Πρόκειται για νέο ατρόμητο και γυμνασμένο. Αντίθετα, ολόενα και λιγότερο ενοχλεί το φύλο στις περιπτώσεις αυτές, πράγμα που επίσης σηματοδοτεί μια όχι και ευκαταφρόνητη αλλαγή των αντιλήψεων.

Σε σχέση με την προηγούμενη περίοδο και τη βενιζελική-ο όρος πιθανόν να είναι αυθαίρετος, εξυπηρετεί όμως την ταξινόμηση των περιόδων- πρακτική, η αναφορά στον ηρωικό θάνατο και στο μαρτύριο είναι σαφώς περιορισμένη. Συχνά οι γιορτές της νεολαίας ξεκινούν ή τερματίζουν σε κάποιο από τα μνημεία των πεσόντων, αυτά τα ιερά της πατρίδας με τα οποία προέκασε και το τελευταίο ελληνικό χωριό ο Μεσοπόλεμος. Η μεγάλη σκυταλοδρομία της ΕΟΝ, λόγου χάρη, ξεκινά από το Παναθηναϊκό στάδιο-ιδανικό μνημείο αυτού του νέου τύπου νεανικών-αθλητικών τελετών- τερματίζει όμως στα μνημεία του Αγνώστου Στρατιώτη.⁶ Η καθ'αυτό τελετή όμως δεν έχει κεντρικό σημείο αναφοράς το μνημείο των πεσόντων.

4. Πιο ειδικά σχετικά με τη διαπιστούμενη εδώ διαφοροποίηση, βλ. George Mosse, *The Nationalization of the Masses. Political Symbolism and Mass Movements in Germany from the Napoleonic Wars through the Third Reich*, Cornell University Press, Ithaca - London 1994⁸.

5. Η λαμπαδηδρομία ήταν μια προσφιλής στην ΕΟΝ τελετουργία και λάμβανε χώρα και στις εθνικές και στις καθεστωτικές τελετές. Πριν από τη μεταξική περίοδο συνδεόταν με τη φοιτητική κυρίως νεολαία, που δήλωνε μέσα από αυτή την επίδειξη την πρόθεσή της να εκδιώξει τα σκότη της αμάθειας. Στη δεκαετία του '30 η πρακτική αυτή είχε γίνει αποκλειστικότητα των εθνικιστών φοιτητών-του Εθνικού Φοιτητικού Συλλόγου, της ΕΕΕ κτλ.- και συχνά συνοδεύονταν από εντάσεις με αριστερά στοιχεία (βλ., π.χ., *Ελεύθερο Βήμα*, 25 Μαρτίου 1933).

6. Αφού έκανε τον κύκλο του Ιερού Βράχου της Ακρόπολης μέσω Θησείου. Επρόκειτο για διαδρομή έντεκα χιλιομέτρων.

Αυτό είναι το πρόσχημα, ένα σημείο απότισης τιμής σε μερικά από όσα συμβολίζουν την πατρίδα. Η καθαυτή τελετή απλώνεται στο χώρο, στον κατ' εξοχήν δημόσιο χώρο, στα στάδια, στα γήπεδα, στους κεντρικούς δρόμους, στις πλατείες, στα σπίτια, στην κοινωνία ολόκληρη θα λέγαμε. Για το καθεστώς της 4ης Αυγούστου η πατρίδα ισούται με το σύνολο της κοινωνίας, ισούται επίσης με τις προσδοκίες του μέλλοντος και με τη ρωμαλέα δύναμη της νότης.

Η λειτουργικότητα ενός τέτοιου σχήματος στον ελληνικό Μεσοπόλεμο είναι προφανής. Η τότε ελληνική κοινωνία βρισκόταν σε αμηχανία και σύγχυση στο επίπεδο των περί πατρίδος ιδεών, ή, για να είμαστε πιο ακριβείς, στο επίπεδο των κληροδοτημάτων της Μεγάλης Ιδέας. Η τελευταία είχε αφήσει ιδιαίτερα πικρή γεύση στα νεοελληνικά χείλη μετά το καταστροφικό 1922. Η βενιζελική μνημειακή και λειτουργική πρακτική, αντίγραφο της αντίστοιχης γαλλικής, ελάχιστα μπορούσε να ανατρέψει αυτή την κατάσταση ιδεολογικού κενού. Η αποθέωση των υπέρ της πατρίδος πεσόντων δεν εξασφάλιζε από μόνη της σε τίποτα τη μελλοντική δόξα, τις φιλοδοξίες και την προοπτική της πατρίδας. Η πλούσια σε στοιχεία μοντερνισμού μεταξική πρακτική μπορούσε να προτείνει και να στηρίζει πολύ περισσότερα. Σκηνοθετούσε την έννοια της υπέρβασης, υπέρβασης του παρόντος και της θλίψεως κληρονομιάς του άλλοτε. Σε συνδυασμό με την αναπτυξιακή, οικονομική και κοινωνική υπόσχεση του καθεστώτος, εξυπηρετούσε τη λογική της υπέρβασης, της ακύρωσης του παρόντος και της ιστορίας μέσα από τη δραστήρια φυγή προς το μέλλον. Η παλιά πρακτική στηριζόταν στη μνήμη, στη λογική της ταξινόμησης, η νέα στηριζόταν σε όσα δεν υπάρχουν στο σήμερα και δεν υπήρξαν στο χθες. Για την περιγραφή και τον προσδιορισμό τους η λογική είναι περιττή. Η δύναμη της θέλησης κυριαρχεί στο νέο πεδίο. Έτσι που ο κόσμος και η πατρίδα να είναι όπως η φαντασία του καθεστώτος και των Ελλήνων την επιθυμούν.

Η διαφορά μεταξύ των δύο τελετουργικών προσανατολισμών ήταν τόσο μεγάλη, που πολύ δύσκολα θα μπορούσε να εξυπηρετηθεί από την προσαρμογή των παγιωμένων επετειακών ή άλλων τελετών. Φυσικά το 1821 μπορούσε και αυτό να τιμηθεί ως δύναμη της βούλησης, ως θρίαμβος της θέλησης των αποφασισμένων ενάντια στη λογική των αριθμών και των ισορροπιών του κόσμου. Η 25η Μαρτίου βρισκόταν έξω από τη λογική τάξη των πραγμάτων, όπως ακριβώς και η νέα Ελλάδα που το καθεστώς ευαγγελιζόταν. Καθώς όμως το επετειακό τελετουργικό είχε βαθιά σφραγιστεί από τις εορτές της εκατονταετηρίδας λίγα χρόνια πριν, η ανακίνησή του δεν μπορούσε παρά να περάσει μέσα από την έστω και μερική υποκατάστασή του. Οι καθεστωτικές τελετές οι επικεντρωμένες γύρω από την 4η Αυγούστου προσφέρονταν καλύτερα για το στόχο αυτό.

Οι εορτασμοί της επετείου της 4ης Αυγούστου —ιδιαίτερα εκείνοι των ετών 1938 και 1939— ήταν στην επιφάνειά τους εορτές του έθνους. Το καθεστώς ήταν το έθνος, πράγμα που απλοποιούσε τα σκηνοθετικά δρώμενα. Στην οδό Σταδίου οι τρεις μεγάλες αψίδες που σηματοδοτούσαν τους μεγάλους σταθμούς του διαχρονικού ελλη-

νικού πολιτισμού οδηγούσαν στο αβίαστο συμπέρασμα ότι η ιστορία της φυλής οδηγούσε στο καθεστωτικό παρόν, ταυτιζόμενο με το εθνικό μέλλον.⁷ Ο Άγνωστος Στρατιώτης ήταν και πάλι σταθμός του εορτασμού, όπως και η πανηγυρική δοξολογία στη μητρόπολη. Και οι δύο όμως αυτές εκδηλώσεις βρίσκονταν στο περιθώριο της σκηνοθεσίας. Η εορτή εκτυλισσόταν μακριά από τους χώρους αυτούς, στο Πεδίον του Άρεως και στο Παναθηναϊκό στάδιο, και αφορούσε την επίδειξη και την κίνηση του πλήθους. Του νεανικού πλήθους στην πρώτη περίπτωση - 50.000 νέοι της ΕΟΝ παρέλασαν το 1939 μπροστά στο δικτάτορα. Του κοινού στη δεύτερη, των πολιτών δηλαδή της Αθήνας, οργανωμένων όμως, με μπλε ή με άσπρες προσκλήσεις, ταξινομημένων επαγγελματικά, ιεραρχημένων στο βαθμό και στο μέτρο που μια καλώς εννοούμενη κοινωνία έπρεπε -κατά τον Τρίτο Ελληνικό Πολιτισμό- να είναι.⁸

Ο εορτασμός κινούνταν ανάμεσα στο παρόν και στο μέλλον. Το πρώτο βρισκόταν στην εορτή του Σταδίου, με την παράταξη της κοινωνίας, με τους εκπροσώπους των τάξεων, των μηχανισμών, της επαρχιακής Ελλάδας με τις ενδυμασίες της παράδοσης. Το δεύτερο προηγούνταν εορταστικά: Η παρέλαση των νέων γινόταν στις 3 Αυγούστου. Το μέλλον δεν συμβολιζόταν μόνο με τα νιάτα και τις υποσχέσεις τους. Έπαιρνε μια πιο συγκεκριμένη μορφή με την επίδειξη της τεχνολογίας και των δικών της υποσχέσεων. Μοτοσικλετιστές, αυτοκίνητα, ανεμοπλάνα συμπλήρωναν την πομπή της αυστηρά οργανωμένης και ταξινομημένης νεολαίας.

Ο πόλεμος το 1940 προσάρμοσε τις τελετουργίες στις δικές του ανάγκες. Επρόκειτο για έναν εύκολο πόλεμο, εύκολο δηλαδή σε σχέση με τις αναμνήσεις της Μικρασίας, τις εκατόμβες του Σαγγάριου και της καταστροφής. Εύκολο επίσης γιατί ο ενθουσιασμός και η ομοθυμία των Ελλήνων ακύρωνε σε μεγάλο βαθμό τα πολεμικά δεινά. Οι νίκες και η μέθη τους λειτουργούσαν προς την ίδια κατεύθυνση με τη μεταξική τελετουργική υπέρβαση της ιστορίας - προς την ακύρωση της ταπείνωσης του 1922, προς την ανάπλαση μιας καινούργιας Μεγάλης Ιδέας, προσαρμοσμένης στα μέτρα των καιρών. Οι πατριωτικές τελετές γνώρισαν μια σημαντική μείωση στην εμπόλεμη περίοδο. Ο πόλεμος ήταν από μόνος του μια απόλυτη τελετουργία. Η ύφεση αυτή επέτρεψε το χωρίς τριγμούς πέρασμα, από τις καθεστωτικού, υπερβατικού χαρακτήρα τελετές της μεταξικής περιόδου, στις αντίστοιχες της Κατοχής και της μετά τον πόλεμο εποχής.

Η κατοχική πραγματικότητα ανέτρεψε πλήθος από τα έως τότε αυτονόητα στοιχεία της πατριωτικής τελετουργίας. Καταρχάς η πατρίδα έπαψε πλέον να υπάρχει, πέρασε στα αιτήματα, στα ζητούμενα. Επιπρόσθετα ανέτρεψε την ιδέα της ενιαίας πατρίδας, ή για την ακρίβεια της πατρίδας όπου αυτονόητα όλοι υποχρεούνται αι-

7. *Η Πρωία*, 5 Αυγούστου 1939.

8. Σύλλογοι, σωματεία, επαγγελματικές ενώσεις, συνταξιούχοι διέτρεχαν τους δρόμους σε πλήθος επιμέρους εκδηλώσεων στην καθεστωτική επέτειο του 1939. Η όλη κινητοποίηση κατέληγε στο Παναθηναϊκό στάδιο και στην εκεί κορύφωση των εορτών.

σιόδοξα να μετέχουν. Η πατρίδα, και σε μεγάλο βαθμό οι σχετικές με αυτήν τελετουργίες, διχάστηκε μανιχαϊστικά, ανάλογα με τον τρόπο που ο καθένας διεκδικούσε την ύπαρξή της: Πατριωτισμός και προδοσία συνόψιζαν κοινωνικές διαφορές και ανακατατάξεις με τον πιο απόλυτο τρόπο. Φυσικά η πατρίδα των μεν σε τίποτα δεν έμοιαζε με την πατρίδα των δε. Ήταν απλώς ο κοινός τους παρονομαστής.

Το επίσημο τελετουργικό, συνδεδεμένο με τις κυβερνήσεις της κατοχικής συνεργασίας, έχασε όλη του τη δυναμική, παραχωρώντας τη θέση του σε πρακτικές αντίστοιχες ως προς τη μορφή, ριζικά όμως αντίπαλες, υπόγειες και ανατρεπτικές ως προς την ουσία. Το αντιστασιακό κίνημα πιστοποίησε την εμφάνιση και τη δραστηριοποίησή του μέσα από πατριωτικούς συμβολισμούς και τελετουργίες. Το «ΕΑΜ - Τσαρούχι», αμύχανο σύνθημα του 1941, παραχώρησε γρήγορα τη θέση του σε σύνθετους εορτασμούς των ιστορικών επετείων του έθνους. Τα ηρώα, τα μνημεία της βενιζελικής τελετουργικής παράδοσης, που είχαν δει τη σημασία τους να παρακμάζει στη μεταξική περίοδο, γνώρισαν νέες εποχές δόξας. Οι μαζικές αντιστασιακές εκδηλώσεις στις πόλεις στόχευαν στην εκπλήρωση των τελετουργικών υποχρεώσεων της υπόδουλης κοινωνίας προς τα ιερά και τη λατρεία του πατριωτισμού. Ηρώα και ανδριάντες στεφανώθηκαν μέσα σε συνθήκες επαναστατικού αναβρασμού, συχνά βίαιου και αιματηρού. Υπήρχε δίψα για τέτοιου είδους στεφάνωματα.⁹ Στην πιο επίκαιρη συγκυρία, στις αρχές του 1943, ακριβώς όταν το αντιστασιακό ποτάμι ξεχείλιζε για να πάρει τη μορφή της εξέγερσης, ο θάνατος του Παλαμά έδωσε το στίγμα αυτής της δίψας. «Σ' αυτό το φέρετρο ακουμπά η Ελλάδα», ήταν τα μεγάλα λόγια της στιγμής, που άφηναν να πλανάται αόριστο -για τους τότε, αλλά και για τους μεταγενέστερους μελετητές- το πού ακριβώς στηριζόταν τότε η έννοια της πατρίδας - σε ποιες αξίες, σε ποιες προσδοκίες. Εκείνο που προφανώς μπορούμε να βεβαιώσουμε είναι ότι εκείνη την εποχή πάρα πολλοί άνθρωποι ήθελαν να γίνουν κάτι διαφορετικό, κάτι καλύτερο από αυτό το οποίο ήταν από αυτό που τους εξασφάλιζε η τρέχουσα ιστορία. Και ότι η πατρίδα παρουσιαζόταν σαν το μεγάλο άλογο της Τροίας, η κιβωτός της κοινωνικής ανάπτυξης. Χωρίς να επεκταθούμε σε βαθύτερες κοινωνιολογικές αναζητήσεις, που θα μας εκτροχιάζαν χρονικά, ας αρκεστούμε στο να επισημάνουμε ότι, σε μια τέτοια συγκυρία, οι πατριωτικές τελετουργίες αποκτούσαν ένα βαθύτατα ανατρεπτικό περιεχόμενο.

Με τον ίδιο τρόπο εμφανίστηκε και η ένοπλη Αντίσταση αργότερα. Οι εισοδοί των πρώτων ανταρτών στα χωριά γίνονταν με το πλήρες σκηνοθετικό υλικό των εθνικών εορτών και επετείων: ύψωση σημαίας, παρέλαση, λόγοι, δοξολογία κτλ. Η αφθονία δασκάλων στις τάξεις των αντιστασιακών ένοπλων ομάδων κατασκεύαζε μάλιστα μια ατμόσφαιρα σχολικής εορτής - η σχολική εορτή ήταν εξάλλου η κυριώ-

9. Οι εκδηλώσεις στις 28 Οκτωβρίου 1941 και προλαπνός στις 25 Μαρτίου 1942 έγιναν με επίκεντρο τις καταθέσεις στεφάνων. Οι Ιταλοί, σαφώς αφηνδιασμένοι στην πρώτη περίπτωση, αντέδρασαν με βίαιο τρόπο στη δεύτερη.

τερη πατριωτική τελετουργία στις μικρές κοινότητες της προπολεμικής Ελλάδας. Οι ίδιοι τελετάρχες κατασκεύαζαν το σκηνικό, εξοπλισμένοι μάλιστα με όλα τα σχετικά διδάγματα του καθεστώτος της 4ης Αυγούστου. Σε αυτή την περίπτωση όμως δεν υπήρχε τίποτα το υπερβατικό. Αντίθετα, επρόκειτο για την επιστροφή στο παρελθόν – στην αποκατάσταση της ελεύθερης πατρίδας, πρόθεση φαινομενικά συντηρητική, στην ουσία της όμως βαθύτατα ανατρεπτική ως προς την κρατούσα κατάσταση. Οι ριζοσπαστικές φιλοδοξίες των ένοπλων ομάδων απέβλεπαν στην υποκατάσταση του κράτους, στην αρπαγή της πολιτικής εξουσίας. Όταν φτάνει κανείς στα όπλα, η προοπτική αυτή φαίνεται απόλυτα λογική. Η αποκατάσταση της ελεύθερης πατρίδας σημαίνει ανασύσταση του κράτους και της εξουσίας του. Υπέρ της ένοπλης αντίστασης, του ΕΑΜ-ΕΛΑΣ φυσικά. Χωρίς να έχουμε κόκκινες σημαίες, καταδιωκόμενους αριστοκράτες ή εφόδους σε ανάκτορα και αρχοντικά, είχαμε, με τα σύμβολα της πατρίδας επικεφαλής, μια τυπικά ριζοσπαστική επανάσταση.

Η νέου τύπου πατρίδα άρχισε να παίρνει σάρκα και οστά πολύ πριν η Κατοχή τελειώσει. Στις ελεύθερες περιοχές, εκεί όπου το αντιστασιακό, το εαμικό στρατόπεδο κυριαρχούσε, οι συμβολισμοί και οι σημασίες της λέξης «πατρίδα» πήραν νέες μορφές και διαστάσεις. Συνδέθηκαν με το μάρτυρα λαό, με τους πολλούς και απλούς αγωνιστές της λευτεριάς, με τους μάρτυρες που πέθαναν χωρίς να προδώσουν τη βαθιά τους πίστη. Ζωντανά της σύμβολα οι Ακροναυπλιώτες, οι αδιάλλακτοι σηματοφόροι της πίστης στην αλλαγή· σηματοφόροι της πατρίδας στην προκειμένη περίπτωση, καθώς αυτή – η εξουσία που τη μορφοποιεί – ήταν το ζητούμενο. Όλος ο λαός χωρούσε στην έννοια «πατρίδα», όμως πιο ειδικά εκπροσωπούσαν την εικόνα της όλοι εκείνοι που υπέφεραν γι' αυτήν, αυτοί που την πίστεψαν τόσο, ώστε να δώσουν και τη ζωή τους σε αυτήν. Το τελετουργικό στράφηκε προοδευτικά και πάλι προς τη μνήμη των νεκρών, χωρίς όμως τη στρατιωτική διάσταση της βενιζελικής περιόδου. Πατριώτες και ήρωες μπορούσαν εδώ να είναι άνδρες, γέροντες, γυναίκες και παιδιά· ακόμα· Αγωνιστές αλλά και θύματα της τυφλής βίας του κατακτητή. Τα πατριωτικά μνημεία που τους αφιερώθηκαν ήταν μνημεία ταφικά, εκτελεσμένων κυρίως, μνημεία που εύκολα πλουτίστηκαν μέσα στην πολύνεκρη ιστορία της Αντίστασης και της Αριστεράς τα χρόνια εκείνα. Το βάρος δεν έπεφτε πλέον στη νεότητα, στη δύναμη, στη δράση, στην πειθαρχημένη μάζα. Οι παρελάσεις του ΕΛΑΣ ποτέ δεν ήταν στρατιωτικά επιβλητικές. Διαλύονταν πριν τελειώσουν συνήθως, καθώς οι ένοπλοι διαχέονταν στο πλήθος, μέχρι που λαός και στρατός να γίνουν ένα. Αυτή ήταν η επιτυχία της εκδήλωσης, όχι ο «διά των όπλων, των κινήσεων και των μηχανισμών» εντυπωσιασμός. Αντίθετα μάλιστα, ο πόνος ήταν διάχυτος στις τελετουργίες και στα μνημεία της πατρίδας.

Λειτουργούσε εδώ ο ιδεολογικός μηχανισμός νομιμοποίησης της νέας εξουσίας. Ο ελληνικός λαός, σύμφωνα με το σχήμα αυτό, εγκαταλείφθηκε και προδόθηκε από το προπολεμικό καθεστώς και τους ιστορικούς του ηγέτες. Βασανίστηκε απάνθρωπα, πείνασε, μάτωσε, ταπεινώθηκε εξαιτίας αυτής της προδοσίας. Δοκιμάστη-

κε σκληρά, μέχρι να γνωρίσει την ανάσταση στο πρόσωπο της νέας, της δικής του, εξουσίας. Η τελετουργική υπενθύμιση των δεινών είχε λοιπόν νομιμοποιητικό χαρακτήρα. Η ήττα ακύρωσε σε μεγάλο βαθμό τη νομιμοποιητική λειτουργία, βάθυνε όμως ακόμα περισσότερο αυτή την αντίληψη στην πατριωτική τελετουργία.

Οι τελετές έγιναν υπερβολικά επικήδειες ώστε να ξεχωρίζει μέσα από αυτές η όποια έννοια της πατρίδας. Στην πλειοψηφία τους εκτυλίσσονταν στον αγροτικό χώρο, χώρο παραδοσιακά θρησκευόμενο, όπου η ιδέα του θανάτου συγγένευε ακόμα στενά με την ιδέα του Θεού. Η εκκλησία ξανακέρδισε τις χαμένες στα περασμένα χρόνια θέσεις της ως προς το τελετουργικό, που ήταν πλέον τόσο πατριωτικό όσο και επιμνημόσυνο. Οι μεταπολεμικές εξελίξεις όξυναν αυτή την αποκατάσταση. Η αναφορά στην κατοχική Αντίσταση γινόταν ολοένα και πιο προβληματική καθώς πύκνωναν τα σύννεφα του Εμφυλίου και ολοκληρωνόταν η συντριβή της Αριστεράς. Οι τελετές της μνήμης έγιναν ανίστορικές, στηριζόμενες σε δύο επιτρεπόμενες αφαιρέσεις: στην πατρίδα και στο θάνατο. Η πρώτη, αποδοσμευμένη από την ιστορία, από την αντίσταση στον κατάκτητή, από τον αγώνα, βρισκόταν στα όρια της ακύρωσης. Στα μνημεία των θυμάτων της Κατοχής πήρε γυναικεία μορφή, μια αόριστη μάνα, μια Παναγία των ψυχών. Ο δεύτερος έμεινε μόνος στην παντοδυναμία του, στην τελετουργική διάθεση της εκκλησίας και του θρήνου. Από την πολύπλοκη, τη ριζοσπαστική, τη γεμάτη δράση ζωή, ενεργητικότητα και δημιουργία περίοδο της Κατοχής, απέμεινε, τελετουργικά τουλάχιστον, μόνο ο αδιάκοπος θρήνος. Οι Ούνοι και οι κομμουνιστές συνόψιζαν για δεκαετίες μετά τον Εμφύλιο τη δίδυμη εξήγηση μιας χωρίς ιστορία και αιτία συμφοράς.

Στο αντίπαλο στρατόπεδο των «εθνικοφρόνων», η απουσία της ιστορίας σφράγισε επίσης το «υπέρ πατρίδος» τελετουργικό. Η αναγκαία υποκατάσταση ανέδειξε την ιδέα της «καθαρής», διαχρονικής και μεταφυσικής πατρίδας, του έθνους, με κριτήριο αξίες είτε πολιτειακά ενοποιητικές –η αφοσίωση στη δυναστεία– είτε φυλετικά, ηθικά και πνευματικά ελέγξιμες. Οι τελετουργίες και οι ιδέες που προσώθησε στηρίζονταν στα δυναστειακά και στα εκκλησιαστικά σύμβολα και προέβαλλαν την εικόνα της απειλούμενης από τη βαρβαρότητα πατρίδας. Βαρβαρότητα που μετέφεραν κομμουνιστές, σλαβοκίνητοι πράκτορες, ένοχοι προδοσίας και ασέβειας απέναντι στην ιερότητα των εθνικών αξιών. Η θεωρία της γενικευμένης απειλής και του εθνικού κινδύνου με ευκολία εντάχθηκε στα πλέγματα της εμφύλιας σύγκρουσης και του παγκόσμιου Ψυχρού Πολέμου.

Τα Βουνά στο Κάιρο

Προκόπης Παπαστράτης

Απρίλιος 2013

Η ανακοίνωση αναφέρεται στις πολιτικές εξελίξεις που προκάλεσε η άφιξη της αντιπροσωπείας των Αντάρτικων οργανώσεων του ΕΑΜ/ΕΛΑΣ , του ΕΔΕΣ και της ΕΚΚΑ στο Κάιρο.

Αναχώρησαν από αντάρτικο αεροδρόμιο στις 10 Αυγούστου και επέστρεψαν στο αεροδρόμιο της Νεράιδας από το Κάιρο στις 16 Σεπτεμβρίου 1943. Οι αντιπρόσωποι ήταν ο Κορμηνός Πυρομάγλου για τον ΕΔΕΣ, ο Γιώργος Καρτάλης για την ΕΚΚΑ, και οι Ανδρέας Τζήμας, Πέτρος Ρούσσοι, Κωνσταντίνος Δεσποτόπουλος και Γιάννης Τσιριμώκος για το ΕΑΜ. Η άφιξη και η παρουσία τους αυτές καθ' αυτές, οι επαφές που είχαν και κυρίως τα θέματα που έθεσαν, έφεραν στο προσκήνιο μία σειρά από ζητήματα:

- υπογράμμισαν μία πραγματικότητα, την ύπαρξη ενός ισχυρού αντιστασιακού κινήματος όπου κυριαρχούσε το ΕΑΜ/ΕΛΑΣ. Την προβολή αυτού του κινήματος χειρίζονται οι Άγγλοι κατά το δοκούν καθοδηγώντας κατάλληλα την αρμόδια Υπηρεσία Πολιτικού Πολέμου, μέσα από την οποία έδιναν γραμμή στο BBC και σε όσες εφημερίδες έτειναν ευήκοον ούς στην πολιτική τους
- έθεσαν πολιτικά ζητήματα στα οποία οι Άγγλοι αλλά και ο Τσουδερός προσπαθούσαν να αποφύγουν να πάρουν ανοικτά θέση, αν και τους απασχολούσαν από την αρχή του καλοκαιριού 1941, όταν ανασυγκροτείται η Κυβέρνηση Εξορίας Ένα από αυτά ήταν το ζήτημα της επιστροφής του βασιλιά στην Ελλάδα. Το θέμα αυτό δεν περιστρέφεται γύρω από τον Γεώργιο και τις σχέσεις του με τον Churchill, όπου επικεντρώνονται όσοι θέλουν να αποπροσανατολίσουν τη συζήτηση, αλλά αφορά το θεμελιώδες ζήτημα να αποφασίσει ο ίδιος ο λαός με δημοψήφισμα για το πολίτευμα της χώρας.

Για να γίνουν αντιληπτές οι πραγματικές διαστάσεις των εξελίξεων αυτών, θα πρέπει να επισημανθεί ότι η άφιξη των αντιπροσώπων της Αντίστασης στο Κάιρο και οι εξελίξεις που δρομολογούνται είναι ένα απλό επεισόδιο στην αλληλουχία των

γεγονότων που αφορούν στην Ελλάδα την περίοδο αυτή 1941-1944 και μία μικρή ψηφίδα στο μωσαϊκό του Β. Παγκοσμίου Πολέμου.

Η ιδιαιτερότητα του έγκειται στο ότι αναγκάζει τους Άγγλους και την Εξόριστη Κυβέρνηση να αποδεχθούν τους αντιπροσώπους ως συνομιλητές και να διαπραγματευθούν μαζί τους, με αποτέλεσμα να καταστεί σαφής η πολιτική που επιδιώκουν οι Άγγλοι, τα μέσα με τα οποία θέλουν να την εφαρμόσουν, αλλά και η στάση των υπουργών αυτής της κυβέρνησης.

Όπως θα αναφερθεί και παρακάτω, οι εκπρόσωποι του Foreign Office στη Μέση Ανατολή δεν επιθυμούσαν αυτή την αντιπροσωπεία στο Κάιρο αλλά δεν πέτυχαν να εμποδίσουν την άφιξη της. Η μη έγκαιρη ενημέρωση τους οφείλεται σε ενδοϋπηρεσιακές αντιπαραθέσεις μεταξύ των βρετανικών υπηρεσιών. Η άφιξη των αντιπροσώπων ήταν πρωτοβουλία του συνταγματάρχη Eddy Myers, αρχηγού της αγγλικής στρατιωτικής αποστολής στην κατεχόμενη Ελλάδα. Ενώ ο στόχος του Myers ήταν να εξεταστεί ο καλύτερος συντονισμός της αντιστασιακής δράσης στην Ελλάδα στο πλαίσιο συσκέψεων στο αγγλικό στρατηγείο της Μέσης Ανατολής, οι αντιπρόσωποι αυτοί άδραξαν την ευκαιρία και έθεσαν πολιτικά ζητήματα.

Για τους εκπροσώπους της αγγλικής πολιτικής είναι διαφορετικό, και ιδιαίτερα βολικό, να επικοινωνούν με τις αντιστασιακές οργανώσεις μέσω ασυρμάτου, και μάλιστα με τη διαμεσολάβηση της αγγλικής στρατιωτικής αποστολής, από το να αντιμετωπίζουν τους αντιπροσώπους της σε σύσκεψη στο Κάιρο. Όσο και να προσπαθούν να μειώσουν τη σημασία αυτής της παρουσίας τους, όλοι γνωρίζουν ότι την ίδια περίοδο, το καλοκαίρι του 1943, η Αντίσταση στην Ελλάδα έχει επιδείξει ιδιαίτερα επιτυχημένη δράση. Και συγκεκριμένα με την επιτυχία της επιχείρησης με κωδική ονομασία Animals (από τις 21 Ιουνίου μέχρι τις 14 Ιουλίου), για την παραπλάνηση των Γερμανών ότι η συμμαχική απόβαση αντί στη Σικελία θα γινόταν στην Ελλάδα. Σύμφωνα με επίσημες βρετανικές πηγές εξ αιτίας της ευρύτερης επιχείρησης παραπλάνησης (Mincemeat) των Γερμανών που αφορούσε στα Βαλκάνια, οι γερμανικές μεραρχίες αυξήθηκαν από 8 σε 16 μεραρχίες την περίοδο Μαΐου – Αυγούστου 1943.¹

Το καλοκαίρι του 1943, μπορεί και οι δύο πλευρές να αποφασίζουν και να δρουν με βάση τις πολιτικές επιδιώξεις τους, με στόχο να τις υλοποιήσουν όταν το επιτρέψουν

¹ M.Howard (ed), *Grand Strategy*, vol. IV, H.M.S.O. London 1972 σ.462, 480

οι συνθήκες, είναι όμως οι στρατιωτικές εξελίξεις που ακόμα προσδιορίζουν τις πολιτικές εξελίξεις.

Την ίδια ακριβώς περίοδο που η αντιστασιακή δραστηριότητα στην Ελλάδα παραπλανά του Γερμανούς, στο ευρύτερο μέτωπο του πολέμου η συντριπτική νίκη του σοβιετικού στρατού στο Kursk, εγκαινιάζει τη μακρά προέλαση του προς το Βερολίνο αλλά και προς τα Βαλκάνια με αναπόφευκτες επιπτώσεις στους επιμέρους πολιτικούς σχεδιασμούς των συμμάχων.

Στο πλαίσιο αυτό εντάσσεται και η αντιμετώπιση του ΕΑΜ/ΕΛΑΣ. Οι συμμαχικές επιτυχίες στο στρατιωτικό πεδίο, θέτουν σταδιακά σε λειτουργία αντίστροφες τακτικές απέναντι στη συγκεκριμένη οργάνωση. Οι στρατιωτικές δυνατότητες του ΕΑΜ/ΕΛΑΣ σε συνδυασμό με τη σαφή διαφοροποίηση του απέναντι στις βρετανικές πολιτικές προτεραιότητες, όπως διαπιστώνουν απτά οι Άγγλοι από τις επαφές με τους αντιπροσώπους στο Κάιρο θα οδηγήσει σταδιακά στην προσπάθεια εκμηδενισμού της οργάνωσης αυτής. Αυτό θα το προσπαθήσουν, με την ενεργό συνεργασία της αστικής πολιτικής ηγεσίας, με την εφαρμογή μίας σειράς σχεδίων μέχρι την Απελευθέρωση και τα Δεκεμβριανά, που θα τροποποιούνται ανάλογα με την ανάγκη προσαρμογής τους στη μεταβαλλόμενη συγκυρία στην Ελλάδα.

Από τον Αύγουστο του 1943 οι Άγγλοι, στο πλαίσιο των μακροπρόθεσμων σχεδιασμών τους, πρέπει να συγκεράσουν την ανησυχητική προοπτική μίας ανεξέλεγκτης σοβιετικής καθόδου στα Βαλκάνια με την ακύρωση της πρότασης τους να πραγματοποιηθεί συμμαχική απόβαση σ' αυτά και συγκεκριμένα στην Ελλάδα. Η απόβαση αυτή, που απορρίπτεται στη Συνδιάσκεψη του Quebec τον ίδιο μήνα από τον Roosevelt και Stalin, θα εξουδετέρωνε εκ των πραγμάτων την απειλή του ΕΛΑΣ. Στο πλαίσιο αυτών των εξελίξεων και ενώ η βρετανική πλευρά στο Κάιρο διαμορφώνει την πολιτική για την Ελλάδα που θα διατυπώσει στις αρχές Οκτωβρίου, οι έξι αντιπρόσωποι της Αντίστασης θέτουν πολιτικά ζητήματα τα οποία οι Βρετανοί και ο Τσουδερός όπως επισημόναμε ήδη, απέφευγαν να θέσουν ανοικτά, ενώ ήταν ήδη αντικείμενο ευρύτερων συζητήσεων τόσο στις ελληνικές παροικίες της Μέσης Ανατολής όσο και στην Ελλάδα.

Όταν φθάνουν στο Κάιρο οι έξι αντιπρόσωποι της Αντίστασης διαπιστώνουν την έντονη πολιτικοποίηση των Ενόπλων Δυνάμεων όπου η Αντιφασιστική Στρατιωτική

Οργάνωση έχει κάνει αισθητή την επιρροή της μέσα από τη Στάση των δύο Ταξιαρχών το Μάρτιο 1943. Παρά την έντονη αντίδραση τους, οι Άγγλοι και ο Τσουδερός είχαν αναγκαστεί να αποδεχθούν το αίτημα της Α.Σ.Ο. για ανασχηματισμό της Κυβέρνησης Εξορίας. Οι συμμαχικές στρατιωτικές προτεραιότητες με επίκεντρο τη συμμαχική απόβαση στη Σικελία τον Ιούνιο του 1943, που περιλάμβαναν και τη μέγιστη αξιοποίηση του ΕΑΜ/ΕΛΑΣ, δεν επέτρεψαν τη δυναμική καταστολή της Στάσης του Μαρτίου 1943, σε αντίθεση με την αντιμετώπιση της Στάσης του Απριλίου 1944.

Στο πλαίσιο αυτό κυβέρνηση εξορίας περιορίζεται σε μία απλή διαχείριση των προβλημάτων και των κρίσεων που αντιμετωπίζει, εξ αιτίας των εγγενών αδυναμιών της αλλά και επειδή υφίσταται ασφυκτικό έλεγχο από τους Βρετανούς. Οι τελευταίοι έχουν καταλήξει στο συμπέρασμα ότι είναι ικανοποιημένοι με οποιαδήποτε παρόμοια κυβέρνηση εφ' όσον παραμένει χρήσιμη για λόγους προπαγάνδας και τηρεί τις συμφωνίες που έχουν υπογραφτεί.

Η διαχείριση της αντιπροσωπείας των ανταρτών από τον πρωθυπουργό Τσουδερό και τις αγγλικές αρχές υπογραμμίζει αυτή ακριβώς την κατάσταση. Η άφιξη τους συμπίπτει με την εκδήλωση κυβερνητικής κρίσης, ενώ παράλληλα η πολιτικοποίηση των ενόπλων δυνάμεων παραμένει ένα μείζον πρόβλημα. Τα μέλη του Υπουργικού Συμβουλίου απειλούν με παραίτηση για μία σειρά θεμάτων μεταξύ των οποίων είναι ο αποκλεισμός των ελληνικών δυνάμεων από τις επικείμενες επιχειρήσεις κατάληψης της Δωδεκανήσου και επειδή οι κυρώσεις στο Στρατό δεν μπορούν να είναι μόνο εις βάρος των δημοκρατικών.²

Το θέμα των κυρώσεων αφορά στη συνεχιζόμενη άρνηση φιλομοναρχικών αξιωματικών να υπηρετήσουν υπό τις διαταγές βενιζελικών αξιωματικών. Την στάση τους αυτή ο Άγγλος στρατηγός G.W.Holmes, στην δικαιοδοσία του οποίου υπάγονται, έχει χαρακτηρίσει γελοία και καταστροφική και έχει ζητήσει να παρέμβει ο Γεώργιος ο οποίος τελικά υπογράφει την αυτεπάγγελο διαθεσιμότητά τους.

Νέα αγγλική παρέμβαση για το θέμα της πειθαρχίας στις ελληνικές στρατιωτικές δυνάμεις σημειώνεται στα μέσα Αυγούστου 1943. Οι διοικητές των ελληνικών ταξιαρχών ενημερώνονται ότι αν δεν εφαρμοστούν τα μέτρα αναδιοργάνωσης που

² Γ.Α.Κ. Αρχείο τ. Βασιλικών Ανακτόρων Φακ.144Β, Τσουδερός προς Γεώργιο 5 Αυγούστου 1943.

εγκρίθηκαν, το αγγλικό στρατηγείο Μέσης Ανατολής αντιμετωπίζει το ενδεχόμενο να διαλύσει τις ελληνικές στρατιωτικές δυνάμεις.³

Η αντίδραση του Γεώργιου είναι ενδεικτική. Σε αντίθεση με την απροθυμία του να παρέμβει στην κρίση του Μαρτίου 1943, δραστηριοποιείται ταχύτατα τον Αύγουστο 1943 για να υπερασπιστεί τα συμφέροντα του προσκαλώντας τον ξένο παράγοντα να επέμβει. Πρόκειται ουσιαστικά για ενέργεια συνυφασμένη με τη διατήρηση και τον τρόπο λειτουργίας της μοναρχίας στην Ελλάδα, ενέργεια την οποία ο Γεώργιος θεωρεί αυτονόητη όπως προκύπτει από στη σχετική αλληλογραφία του.

Την ίδια μέρα που υποβάλλεται γραπτά στον Τσουδερό το αίτημα για δημοψήφισμα ο Γεώργιος τηλεγραφεί στον Churchill και Roosevelt ότι «αντιμετωπίζει μία εξαιρετικά περίεργη κατάσταση από την απροσδόκητη άφιξη ορισμένων ατόμων που υποτίθεται ότι εκπροσωπούν διάφορες ομάδες ανταρτών»⁴. Τους εφιστά επίσης την προσοχή ότι αυτό το φαινομενικά τοπικό ζήτημα, δηλαδή η διαδικασία του δημοψηφίσματος, μπορεί να δημιουργήσει προηγούμενο και να επηρεάσει τις πολιτικές εξελίξεις σε άλλες χώρες και ειδικά στα Βαλκάνια. Παράλληλα ζητά από τον στρατάρχη J.Smuts, πρόεδρο της Νοτιοαφρικανικής Ένωσης και αυτοανακυρuchθέντα προστάτη και μέντορα της ελληνικής μοναρχίας και της πριγκήπισας Φρειδερίκης ειδικά, να παρέμβει υπέρ αυτού στους Churchill και Roosevelt. Ο Smuts θα ανταποκριθεί με ιδιαίτερο ζήλο, όπως θα το κάνει επανειλημμένα, υπέρ του Γεώργιου μέχρι την επιστροφή του στην Ελλάδα. Όλη αυτή προσπάθεια αποβλέπει στο να προσδώσει κύρος σε ένα πολιτικό χώρο ο οποίος παρά την ύπαρξη πληθώρας αρνητικών πληροφοριών εξακολουθεί να διατυπώνει επιχειρήματα υπέρ της αναγκαιότητας της μοναρχίας, τα οποία αποτελούν μνημείο εξωπραγματικής εκτίμησης της πολιτικής κατάστασης στην Ελλάδα.⁵

Την πολιτική παρέμβαση που επιχειρούν ταχύτατα οι αντιπρόσωποι της Αντίστασης έχουν αναλάβει να διαχειριστούν οι Άγγλοι από την πρώτη συνάντηση και συνομιλία που έχουν με το Βρετανό πρεσβευτή Leeper. Αυτός ενημερώνει το Foreign Office, ότι άκουσε προσεκτικά τα επιχειρήματα τους, χωρίς να δώσει την εντύπωση ότι η

³ ο.π. Σημείωμα Στρατηγού Holmes 11 Ιουνίου 1943.

ο.π. Επιστολή Στρατηγού Holmes στους διοικητές Ελληνικών Ταξιαρχών, 25 Αυγούστου 1943

⁴ ο.π. Γεώργιος προς Churchill και Roosevelt, 17 Αυγούστου 1943.

⁵ Γ.Α.Κ. Αρχείο τ. Βασιλικών Ανακτόρων, Φακ.367 «Διάγραμμα», Ανυπόγραφο υπόμνημα από το περιβάλλον του Γεώργιου, που επιχειρηματολογεί εναντίον του αιτήματος όσο και των αντιπροσώπων της Αντίστασης και των δημοκρατικών κομμάτων.

βρετανική κυβέρνηση προσπαθεί να επιβάλλει λύση. Αυτό θα ήταν πολύ επικίνδυνο, τονίζει ο Leeper, γιατί είναι άλλο πράγμα να ωθείς τον Τσουδερό, στη κατεύθυνση που θέλεις και πιστεύεις ότι είναι σωστό, και εντελώς διαφορετικό ζήτημα όταν αντιμετωπίζεις ανθρώπους φρέσκους από τον αγώνα μέσα στην Ελλάδα και με πάρα πολύ μεγαλύτερη αίσθηση της δικιάς τους αξιοπρέπειας και του δικαιώματος να αποφασίζουν για αυτά τα θέματα αυτοί οι ίδιοι.⁶

Στη διάρκεια της θητείας του Leeper ως πρεσβευτή διαπιστευμένου στην ελληνική κυβέρνηση, στην οποία διακρίθηκε για τις καταλυτικές επεμβάσεις του διατυπωμένες με χαρακτηριστικό κυνισμό και υπεροψία, για πρώτη και τελευταία φορά τον βλέπουμε να υπερθεματίζει υπέρ των αντιπροσώπων της Αντίστασης και των προτάσεων τους. Το Foreign Office θα τον ανακαλέσει αυστηρά στην τάξη, όχι τόσο για τον ειλικρινή θαυμασμό του για την προσωπικότητα των έξι Αντιπροσώπων αλλά γιατί τάσσεται υπέρ των προτάσεων τους, επειδή τις βρίσκει εντελώς λογικές.

Αυτό που προτείνουν είναι η συγκρότηση κυβέρνησης συνεργασίας και μία δήλωση του Γεωργίου ότι δεν θα επιστρέψει στην Ελλάδα πριν από τη διεξαγωγή δημοψηφίσματος για τη μορφή του πολιτεύματος. Το ζήτημα δεν είναι καινούργιο. Η αστική πολιτική ηγεσία στην κατεχόμενη Αθήνα είχε αποκηρύξει ήδη από τον Οκτώβριο του 1941 το Γεώργιο και τη κυβέρνηση εξορίας του Τσουδερού και είχε διακηρύξει την επιθυμία να εγκαθιδρυθεί η δημοκρατία στην Ελλάδα.

Η διακήρυξη αυτή θα παραμείνει για τα επόμενα δύο χρόνια το όριο των πολιτικών πρωτοβουλιών των αστών πολιτικών απέναντι στο ΕΑΜ και στην αυξανόμενη δύναμή του.

Την ανάγκη διενέργειας δημοψηφίσματος έχει επισημαίνει ο συνταγματάρχης Myers το Μάρτιο του 1943. Και ο έμπιστος αποσταλμένος του Foreign Office στην κατεχόμενη Ελλάδα, ταγματάρχης D.Wallace είναι κατηγορηματικός στο θέμα αυτό, όταν επιστρέφει στο Κάιρο τον Αύγουστο του 1943 τονίζει ότι διαπίστωσε πέραν πάσης αμφιβολίας ότι πουθενά στην Ελλάδα δεν επιθυμούν την επιστροφή του Γεωργίου.⁷

⁶ R7884 F.O.371/37204 Leeper προς Sargent 13 Αυγούστου 1943

⁷ P.Papastratis, *"British Policy towards Greece, 1941-1944"* Cambridge University Press, London 1984. σ.104 και 133-134

Με τη σειρά του ο Leeper, επισημαίνει στο Λονδίνο ότι το πρόβλημα της πρόωρης επιστροφής του Γεώργιου είναι το μόνο εμπόδιο για την συγκρότηση μίας πραγματικής κυβέρνησης που θα περιλαμβάνει όλες τις κύριες οργανώσεις της Αντίστασης και εκπροσώπους της ελληνικής πολεμικής προσπάθειας που συνεχίζεται στο εξωτερικό.

Η βρετανική κυβέρνηση πρέπει να τοποθετηθεί στο καταλυτικής σημασίας ερώτημα, που επαναφέρουν οι έξι αντιπρόσωποι της Αντίστασης, αν θα επιτραπεί στον ελληνικό λαό να επιλέξει ελεύθερα τη μορφή του πολιτεύματος μετά τον πόλεμο.

Οι Άγγλοι βρίσκονται αντιμέτωποι με συσσωρευμένες αρνητικές διαπιστώσεις για την προοπτική της μοναρχίας και συγκεκριμένα του Γεώργιου, που έρχονται να επιβεβαιώσουν αυτό που ήδη γνωρίζουν τουλάχιστον από το καλοκαίρι του 1941, όταν προετοιμάζονται να τον υποδεχθούν επίσημα στο Λονδίνο.

Παράλληλα, η βρετανική κυβέρνηση είναι αναγκασμένη να συνεργάζεται με τη φθαρμένη Κυβέρνηση Τσουδερού, όπως η ίδια τη χαρακτηρίζει, δυσπιστεί απέναντι την «παλαιά συμμορία» (old gang) της προμεταξικής αστικής πολιτικής ηγεσίας, και πρέπει, για μία σειρά από στρατιωτικούς και πολιτικούς λόγους να υφίσταται ένα επίφοβο ΕΑΜ/ΕΛΑΣ.

Η βρετανική κυβέρνηση αναγνωρίζει ότι αυτή η κατάσταση υπονομεύει την επιλογή της μοναρχίας και συγκεκριμένα του Γεώργιου ως εγγυητή των αγγλικών συμφερόντων. Δεν έχει όμως άλλη επιλογή γιατί μία κυβέρνηση συνεργασίας, όπως αυτή που προτείνει ακόμα και ο Leeper, θα ήταν συντριπτικά δημοκρατική, αν δεν ήταν κομμουνιστική, και το αποτέλεσμα ενός δημοψηφίσματος οργανωμένου από αυτή την κυβέρνηση θα ήταν απόλυτα προβλέψιμο.

Για να επιβάλλει όμως η βρετανική κυβέρνηση αυτήν την επιλογή δηλαδή την επιστροφή του Γεώργιου, θα έπρεπε ο ελληνικός λαός, ως συνήθως, να υποστεί τις συνέπειες. Στη συγκεκριμένη συγκυρία αυτή η βρετανική επιλογή δεν επιτρέπει τη διεξαγωγή δημοψηφίσματος δηλαδή δεν επιτρέπει στον ελληνικό λαό να εκφραστεί ελεύθερα ως προς τη μορφή του πολιτεύματος του.

Όλες οι ενέργειες των Άγγλων για να αντιμετωπίσουν τους έξι αντιπροσώπους εξελίσσονται με βάση αυτό το πλαίσιο πολιτικής.

Ο βασικός στόχος τους είναι να περιορίσουν την παρουσία τους στο Κάιρο και να τους επιστρέψουν στα βουνά τους αφού τους δώσουν τη δυνατότητα να

διατυπώσουν τις απόψεις τους για να μη μπορούν να ισχυριστούν ότι τους αρνήθηκαν αυτό το δικαίωμα. Όπως χαρακτηριστικά τονίζει ο Churchill, από την Ελλάδα δεν θα μπορέσουν να προξενήσουν τόσο μεγάλη ζημιά στη σαστισμένη κυβέρνηση Τσουδερού και στον «δυστυχή» βασιλιά στο Κάιρο.⁸

Στο πλαίσιο αυτό ο Leeper αναλαμβάνει να τερματίσει τις συζητήσεις που διεξάγουν οι έξη αντιπρόσωποι με τους Έλληνες πολιτικούς στο Κάιρο πριν καταλήξουν σε αποφάσεις. Ο Τσουδερός, αντίθετος με τις πρωτοβουλίες των έξη αντιπροσώπων, προφανώς για προσωπικούς λόγους, συμφωνεί με την προσπάθεια του Leeper.

Οι εξελίξεις όμως προχωρούν γρήγορα. Στις 17 Αυγούστου οι έξη αντιπρόσωποι, ο Π.Κανελλόπουλος, που έχει διαφύγει στη Μέση Ανατολή από τον Απρίλιο 1942, για το Εθνικό Ενωτικό Κόμμα και ο Γεώργιος Εξηντάρης εκπρόσωπος των κομμάτων Δημοκρατικού Συνασπισμού στην Ελλάδα, υπογράφουν διακήρυξη προς την ελληνική Κυβέρνηση Εξορίας με αίτημα να μην επιστρέψει ο Γεώργιος πριν από τη διεξαγωγή δημοψηφίσματος. Το αποτέλεσμα είναι ότι παρά τις πιέσεις του Leeper η κυβέρνηση, συμπεριλαμβανομένου και του Τσουδερού, συμφωνεί ομόφωνα με την διακήρυξη να μην επιστρέψει ο Γεώργιος εν αναμονή του δημοψηφίσματος. Ο Τσουδερός αντιμέτωπος με αυτό το κλίμα ομοφωνίας δεν μπορεί να διαχωρίσει τη θέση του ενώ παράλληλα δραστηριοποιείται για να το υπονομεύσει.⁹

Αυτό που έχει επιτευχθεί είναι να ενωθούν όλοι οι πολιτικοί φορείς και οι αντιστασιακές οργανώσεις στο ζήτημα του πολιτεύματος. Είναι ένα πρώτο και σημαντικό βήμα, αντίθετο όμως με τα βρετανικά συμφέροντα. Αυτή την ενότητα επιδιώκουν να διασπάσουν οι Άγγλοι.

Αυτή η ενότητα επιτεύχθηκε στη συγκεκριμένη συγκυρία επειδή το αίτημα για δημοψήφισμα ήταν ήδη ευρύτατα αποδεκτό και επειδή η ψυχολογική πίεση που προέκυψε στη διάρκεια των συζητήσεων στο Κάιρο και μόνο από το γεγονός ότι τίθεται το θέμα αυτό στις δεδομένες συνθήκες, ήταν έντονη. Το αποτέλεσμα ήταν οι Έλληνες πολιτικοί στο Κάιρο να οδηγηθούν, σε αυτή την ομόφωνη απόφαση παρά το γεγονός ότι ορισμένοι είχαν διατυπώσει κατ' ιδίαν την απροθυμία τους.

⁸ ο.π. σ.111

⁹ Γ.Α.Κ. Αρχείο τ. Βασιλικών Ανακτόρων, Φακ.144Β Τσουδερός προς Γ.Ρούσσο, 19 Αυγούστου, 1943.

Η προσπάθεια των Άγγλων να διασπάσουν την ενότητα μεταξύ των υπουργών της κυβέρνησης και των αντιπροσώπων της αντίστασης στο θέμα αυτό στηρίχθηκε στη δοκιμασμένη τακτική τους να εκμεταλλευτούν τις φοβίες και τις προκαταλήψεις των αστών πολιτικών απέναντι στους κομμουνιστές αντιπροσώπους. Οι Άγγλοι για να προχωρήσουν τη διαδικασία της διάσπασης α) παραμερίζουν εσκεμμένα το θετικό στοιχείο της ομόφωνης απόφασης και β) παρά το γεγονός ότι η απόφαση αυτή στηρίχθηκε σ' ένα ευρύ φάσμα πολιτικών δυνάμεων, από το ΚΚΕ στους συντηρητικούς αστούς πολιτικούς, επιλέγουν για αυτό ακριβώς το λόγο να προβάλουν τις πολιτικές διαφορές μεταξύ των εταίρων σ' αυτή την ομόφωνη διακήρυξη. Είναι σαφές ότι η πολιτική τοποθέτηση των αντιπροσώπων της αντίστασης είναι πολύ περισσότερο προωθημένη από εκείνη των αστών πολιτικών μελών της κυβέρνησης, στην οποία συμπεριλαμβάνονται και δημοκρατικοί υπουργοί, όπως ο Γ. Ρούσσος και ο Β. Καραπαναγιώτης, μετά από τον ανασχηματισμό που είχε απαιτήσει η Αντιφασιστική Στρατιωτική Οργάνωση για να τερματίσει το κίνημα του Μαρτίου 1943.

Σ' εφαρμογή αυτής της τακτικής ο Leeper επισημαίνει στον Υπουργό Εθνικής Άμυνας, Β. Καραπαναγιώτη τις ευθύνες αυτού και των συναδέλφων του υπουργών αν ασκήσουν «αναξιοπρεπή πίεση» στο Γεώργιο και αν υποχωρήσουν στο εκβιασμό του ΕΑΜ. Στον αντιπρόεδρο της κυβέρνησης Γ. Ρούσσο τονίζει ότι τα μέλη της κυβέρνησης πρέπει να περιμένουν την προσωπική συμβουλή του Churchill στο ερώτημα του Γεωργίου ως προς το πρακτέον.¹⁰

Επειδή ήταν γνωστή η προσήλωση του Churchill σε συντηρητικούς και απολυταρχικούς θεσμούς όλοι αντιλαμβάνονταν τι θα απαντούσε στο Γεώργιο. Επομένως ήταν σαφές ότι επρόκειτο για μία διαδικασία υπεκφυγής στην οποία συμμετείχαν ασμένως και μέλη της εξόριστης κυβέρνησης.

Παρ' όλα αυτά η αγγλική πίεση συνεχίζεται αμείωτη στην Κυβέρνηση Εξορίας με αποτέλεσμα να κληθεί ενώπιον του Υπουργού και του Υφυπουργού για θέματα Μέσης Ανατολής, του Άγγλου πρεσβευτή Leeper και του Άγγλου αρχιστράτηγου για να υποστεί σε αυστηρό τόνο τις πρέπουσες νουθεσίες ότι ο Γεώργιος θα ταπεινωθεί στα μάτια του λαού του αν του στερήσουν το δικαίωμα να επιστρέψει με τις δυνάμεις της

¹⁰ F.O.371/37198: R7798, R7819, R7758, Τηλεγραφήματα Leeper 210, 211, 212, 215, 18 και 19 Αυγούστου 1943.

απελευθέρωσης. Την ίδια αντιμετώπιση υφίστανται και οι αντιπρόσωποι της Αντίστασης από τον Υπουργό για θέματα Μέσης Ανατολής, σε ξεχωριστή συνάντηση, ο οποίος τους ενημερώνει ότι αποστέλλονται την επόμενη μέρα στην Ελλάδα.

Στην αγγλική πίεση προστέθηκε και η εξάντληση της αντοχής των αστών υπουργών στη συνεργασία με τους έξι αντιπροσώπους της Αντίστασης, ιδιαίτερα όταν απαίτησαν τα υπουργεία Εσωτερικών, Στρατιωτικών και Δικαιοσύνης να λειτουργήσουν στην Ελλάδα της Αντίστασης.

Η μη επίτευξη συμφωνίας σε ένα ζήτημα ευρύτερης σύνεσης όπως το πολιτειακό οφείλεται στην εγγενή δυσπιστία των αστών υπουργών της Κυβέρνησης Εξορίας απέναντι στο ΕΑΜ και τους κομμουνιστές την οποία οι Άγγλοι εκμεταλλεύτηκαν στο έπακρο για να εφαρμόσουν τη δοκιμασμένη πολιτική της διαίρεσης, όπου ανέκαθεν διέπρεπαν, για να απομονώσουν τους αντιπροσώπους της Αντίστασης.

Το κύριο επιχείρημα των Άγγλων να μη στερηθεί ο βασιλιάς το δικαίωμα επιστροφής στην Ελλάδα με συνακόλουθη μείωση του κύρους του είναι έωλο από την αρχή και φυσικά το γνωρίζουν.

Από τον Μάιο 1943 έχουν ήδη αποφασίσει και έχουν γνωστοποιήσει στο Γεώργιο ότι δεν θα επιστρέψει στη χώρα συνοδεύοντας τα συμμαχικά στρατεύματα που θα αποβιβαστούν εκεί. Η αρχικά στρατιωτική αυτή απόφαση θα μετατραπεί σε πολιτική όσο διαπιστώνεται από το φθινόπωρο 1943 ότι το ΕΑΜ ελέγχει το μεγαλύτερο μέρος της χώρας.

Είναι προφανές ότι για ένα καθαρά εσωτερικό πολιτικό ζήτημα, όπως η μορφή του πολιτεύματος, οι Έλληνες θα πρέπει να συμφωνήσουν όταν οι Άγγλοι το αποφασίσουν.

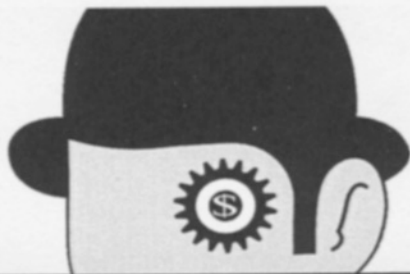
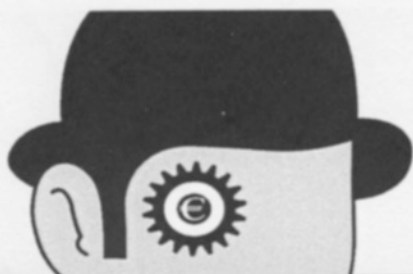
Το άρθρο αυτό δημοσιεύτηκε στον τόμο των Πρακτικών του Συνεδρίου: Μ.Λυμπεράτος, Π.Παπαστράτης (επιμ), *«Αριστερά και Αστικός Πολιτικός Κόσμος, 1940-1960»* Βιβλιόραμα, Αθήνα 2014 σ.424-434

ΤΕΤΡΑΔΙΑ

τετράδιο εξηκοστό πρώτο

ΠΟΛΙΤΙΚΟΥ ΔΙΑΛΟΓΟΥ ΕΡΕΥΝΑΣ ΚΑΙ ΚΡΙΤΙΚΗΣ

Χειμώνας-Άνοιξη 2012

Κοινή Έκκληση για τη Σωτηρία των Λαών της Ευρώπης

Δημήτρης Κωνσταντακόπουλος: Δανειακή Σύμβαση-Υποβοηθούμενη αυτοκτονία
Ρούντι Ρινάλντι: Η κρίση και ορισμένα γεωπολιτικά συμφραζόμενά της
Δημοσθένης Γεωργόπουλος: Εξωγενής στήριξη και διάσωση της ελληνικής
οικονομίας

Ηλίας Ι. Νικολόπουλος: Κρίση και κοινωνικός μετασχηματισμός
Δημήτρης Δεληολάνης: Η εξολόθρευση των ανέργων κατά Α.Φ. Σελίν

ΑΝΑΓΝΩΣΕΙΣ - SCRIPTA MANENT

Καρλ Μαξ: Η αριστοκρατία του χρήματος

Σεραφείμ Μάξιμος: «Οικουμενική». Μια κυβερνητική δικτατορία στη Βουλή
και διά της Βουλής στο λαό

Γιάννης Πανούσης: Περί κανόνων, ορίων και (αν)υπακοής στη δημοκρατία

Μιχάλης Π. Λυμπεράτος: Αριστερά και καμπές της ταξικής πάλης. Το παρά-
δειγμα του ΕΑΜ

Λουκάς Αξελός: Ο Γκράμσι και εμείς

Στάθης Ανδρέου: Ο ιδιότυπος «ρουσσοϊκός ρεπουμπλικανισμός» του Ροβεσπιέρου

Δημήτρης Ρόκος: Η «ολική» πλανητική κρίση

Οντέντ Γινόν: Μια στρατηγική για το Ισραήλ στη δεκαετία του ογδόντα

Μάριος Α. Ευρυβιάδης: Μνήμη Κρίστοφερ Χίτσενς, 1949-2011

ΒΙΒΛΙΟΚΡΙΤΙΚΗ

Γιώργος Οικονόμου: Jacques Rancière, Το μίσος για τη δημοκρατία

ΒΙΒΛΙΟΠΑΡΟΥΣΙΑΣΗ

Χριστίνα Ανδρέου: Οκτώ και τέσσερα Νέα Βιβλία

Μιχάλης Π. Λυμπεράτος*

Αριστερά και καμπές της ταξικής πάλης Το παράδειγμα του ΕΑΜ

Επανάσταση ή μεταρρύθμιση;

Εκείνο που καθορίζει τη μορφή που προσλαμβάνουν τα πολιτικά κόμματα και δη της Αριστεράς, όταν αυτή εμπλέκεται με κινηματικές διαδικασίες, είναι προφανώς η γενικότερη ιδιοσυστασία και το επίπεδο της ταξικής πάλης, όπως εκδηλώνεται στη δοσμένη συγκυρία. Δεν υπάρχουν δηλαδή, τρόπον τινά, απόλυτα σταθερές μορφές λειτουργίας και οργάνωσης, ακόμα και αν επιχειρείται καταστατικά κάτι τέτοιο, αλλά οι ίδιες οι απαιτήσεις της ταξικής πάλης «ξεχειλίζουν» αυτές τις μορφές, τις αναδιαμορφώνουν και σε ορισμένες περιπτώσεις τις ανατρέπουν, εν αντιθέσει ακόμα και από εκπεφρασμένες προθέσεις και επιδιώξεις.

Αυτό είναι περισσότερο από εμφανές στις καμπές της ταξικής πάλης, είτε όταν η εργατική τάξη βρίσκεται σε επιθετική φάση, όπως για παράδειγμα στα πρόθυρα της Οκτωβριανής Επανάστασης, είτε όταν ο αντίπαλος αναδιπλώνεται και η εργατική τάξη περιέρχεται προσωρινά σε θέση άμυνας και προετοιμάζει την αντεπίθεσή της. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αυτής της μορφής οι συνθήκες του «πολεμικού» καπιταλισμού, όπως στο Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο, όταν η οικονομική κρίση γέννησε τις αντίστοιχες μορφές απόσπασης της υπεραξίας

* ΣΗΜΕΙΩΣΗ ΤΕΤΡΑΔΙΩΝ

Ο Μιχάλης Π. Λυμπεράτος είναι ιστορικός, Δρ. Παντείου Πανεπιστημίου. Τελευταίο του έργο είναι το Από το ΕΑΜ στην ΕΔΑ, εκδ. «Στοχαστής», Αθήνα 2011.

και τους ληστρικούς ανταγωνισμούς των κυρίαρχων τάξεων, αυτούς που οδήγησαν στον πόλεμο, στην κατάκτηση αλλά και την Αντίσταση ή τις συνθήκες των κρατών «έκτακτης ανάγκης» στη μεταπολεμική περίοδο, όταν το ταξικό σύστημα οχυρώθηκε πίσω από την κρατική βία για να αντιμετωπίσει την ραγδαία ανάπτυξη του εργατικού κινήματος. Τα ίδια συμβαίνουν και σήμερα όταν η παγκόσμια κρίση υπερσυσσώρευσης επιβάλλει σε μια εξαιρετικά επιθετική αστική τάξη να καταστρέφει μαζικά κεφάλαιο και εργασία για να περιορίσει τις απώλειές της εξαιτίας της πτώσης του ποσοστού του κέρδους και της ανεπάρκειας του χρηματοπιστωτικού συστήματος να αντισταθμίσει τις απώλειες αυτές.

Σε αυτές, ακριβώς, τις φάσεις κορύφωσης της ταξικής πάλης, ο ταξικός αντίπαλος εγκαταλείπει όλες τις συνήθειες μορφές εξασφάλισης κοινωνικής συναίνεσης και τα προσχήματα που συνεπάγονται, επιστρατεύει τους κατασταλτικούς μηχανισμούς αλλά και αναδιαμορφώνει τις πολιτικές του οργανώσεις, δημιουργώντας τα μαζικά φασιστικά και λαϊκιστικά κόμματα κάθε μορφής για να αξιοποιήσει όλα τα περιθώρια συμμαχιών του, με τμήματα των μικροαστικών και μεσοαστικών στρωμάτων. Την ίδια στιγμή οι εργατικές οργανώσεις είναι υποχρεωμένες, όχι μόνο να αντιμετωπίσουν την εκτεταμένη χρήση της κρατικής βίας, αλλά να αντιπαρατάξουν το μέγιστο των κοινωνικών δυνάμεων που διαθέτουν, να επεκτείνουν τις δικές τους συμμαχίες και να αναμορφώσουν πολιτικά τον ίδιο τον εαυτό τους ώστε να εξυπηρετήσει τις ανάγκες ενός ολομέτωπου πλέον αγώνα. Ένα από τα συστατικά στοιχεία του εγχειρήματος αυτού είναι να ηγηθεί η Αριστερά του άτυπου μετώπου που συγκροτείται από τα θύματα της κρίσης, να επεμβεί στο ασυνείδητο προτσές εκδήλωσης του ταξικού ενστίκτου διαφοροποιημένων ως προς τα κοινωνικά τους χαρακτηριστικά δυνάμεων. Είναι κάτι που αναμφίβολα απαιτεί την πρόταξη επιχειρημάτων, προτάσεων και πολιτικού σχεδίου, ώστε να δημιουργήσει την αίσθηση ότι είναι σε θέση να ηγηθεί, σε πρώτη φάση, σε μια ριζική αλλαγή στους προτεινόμενους τρόπους αντιμετώπισης της κρίσης. Γιατί ειδικά τα μικροαστικά στρώματα δεν δείχνουν ικανά να περιμένουν, όταν ο κίνδυνος της προλεταριοποίησής τους γίνεται συνεχώς πιο ορατός. Χωρίς πειστικές λύσεις διακυβέρνησης θα καταφύγουν στη λαϊκιστική φενάκη του αντιπάλου.

Προϋπόθεση αυτού του σύνθετου εγχειρήματος που καλείται να υλοποιήσει η Αριστερά ώστε να μην απομονωθεί στην εκπροσώπηση και μόνο των συνειδητών και οργανωμένων εργατικών δυνάμεων είναι οι αναλύσεις του ταξικού αγώνα που θα προηγηθούν, να μην εγκλωβιστούν απλά στην ανάδειξη της κύριας αντίφασης, τη σύγκρουση κεφαλαίου και εργασίας, αλλά να εντοπίσουν, όπως έδειξε ο Λένιν, τους αδύνατους κρίκους, τις δευτερεύουσες αντιφάσεις στις οποίες αναφέρθηκε κάποτε ο Μάο Τσετούνγκ και να τις επιμερίσουν, αλλά και να αντιληφθούν ότι η ανάπτυξη του κινήματος δεν γίνεται γραμμικά αλλά ανώμαλα και ασυνεχώς, με ρυθμούς σε πολλές περιπτώσεις απρόβλεπτους. Αυτό θα επέτρεπε στις εργατικές πολιτικές οργανώσεις να οργανώσουν καλύτερα το δικό τους μέτωπο αγώνα, να υποστείλουν τη σημαία επίθεσης σε άχρηστους

πλέον ανταγωνισμούς που δεν είναι στο πλαίσιο της δεδομένης συγκυρίας καθοριστικοί (όπως οι προστριβές μικροαστικής και εργατικής τάξης), να αναζητήσουν νέα επίπεδα πολιτικής επαφής αλλά και να αναπτύξουν τακτικές και ενδιαμέσους στόχους, πέρα από τους μακροπρόθεσμους, που διατυπώνονται και διακηρύσσονται εύκολα αλλά συνήθως δεν επιφέρουν μαζικά αποτελέσματα.

Όλα αυτά, βεβαίως, αναφέρονται στην πρόθεση μιας ειλικρινούς ανάλυσης της συγκεκριμένης ταξικής συγκυρίας, να μην παρασύρεται κανείς από τη λογική ότι η κρίση θα γεννήσει και την επαναστατικοποίηση των μαζών. Γιατί η ιστορία έχει αποδείξει ότι η επιδείνωση των υλικών συνθηκών αποτελεί μια από τις προϋποθέσεις αυτής της συνειδητοποίησης αλλά χωρίς την ολόπλευρη μεσολάβηση της Αριστεράς μπορεί να δημιουργήσει και τους όρους της καταστροφής της. Όταν οι Ναζί επέβαλαν στο γερμανικό κεφάλαιο έλεγχο των χρηματοπιστωτικών ροών, το προσέδεσαν στην πολεμική βιομηχανία και εξασφάλισαν τις απαιτούμενες πρώτες ύλες αλλά και αγροτικά προϊόντα από τις κατακτημένες χώρες, μετέτρεψαν το γερμανικό λαό σε ένα ακραιφνή υποστηρικτή ακόμα και της πιο ωμής, καταστροφικής βίας.

Αυτή η συνθήκη που δεν θέλει την Αριστερά να «περιμένει» από τους υλικούς όρους να ωριμάσουν τις συνθήκες, με τη σειρά της, προϋποθέτει ότι ενδιαφέρεται να εκτεθεί στην ταξική πάλη, να αναλάβει την ευθύνη για τις όποιες υπαναχωρήσεις που αναγκαστικά θα προκύψουν, να μην εμπλακεί σε έναν αγώνα ανταγωνισμού επαναστατικών διακηρύξεων. Κοινώς να επανατοποθετήσει τον πολιτικό της λόγο σε ορίζουσες που δεν ταυτίζουν την επαναστατικότητα με τις εκπεφρασμένες περί αυτής διακηρύξεις. Υπό κάποιους, μάλιστα, όρους ο μετριασμός αυτών των διακηρύξεων μπορεί να επισωρεύσει τους πραγματικούς όρους επαναστατικότητας, όπως αυτοί ορίζονται μέσα από τη δοσμένη συγκυρία και εκδιπλώνονται δυνάμει αυτής. Γιατί της επιτρέπει να εδραιώσει μια σχέση εμπιστοσύνης με τις μάζες, χωρίς να τις τρομοκρατεί με υπερφίαλες μεταβολές, ιδίως όταν δεν έχει γίνει καμία πολιτική προεργασία για να κατανοηθούν αυτές. Άλλωστε, πέραν του ρητού στόχου, υπάρχει και το υπόρρητο, εκείνο που θα αναδυθεί όταν τα κατάλληλα βήματα γίνουν, το οποίο και υποβόσκει σε κάθε πολιτική εκδήλωση, όσο τακτικιστική και αν φαίνεται. Το γεγονός, για παράδειγμα, ότι το ΕΑΜ δεν εξέφρασε ποτέ επαναστατικούς στόχους με την διακηρυκτική έννοια δεν το καθιστούσε προοπτικά λιγότερο επαναστατικό από την άποψη ακόμα και των μεσο-βραχυπρόθεσμων συμφερόντων της εργατικής τάξης. Γιατί, παρά τη φαινομενική εγκατάλειψη της επαναστατικής φρασεολογίας, η ύπαρξη ενός κομμουνιστικού κόμματος στο εσωτερικό του αλλά και η μαζικότητά του, του προσέδωσε, όπως γνώριζαν πολύ καλά οι αντίπαλοί του, εν δυνάμει τη δυνατότητα να προσδιορίζει την εξέλιξη των ανταγωνισμών στις οποίες εμπλέκονταν, να ανατρέπει τους υπάρχοντες συσχετισμούς και να προσθέτει στα πράγματα ως επίδοχο αντικείμενο και πανταχού παρόν το «φάντασμα» της σοσιαλιστικής μεταβολής.

Δεν είναι τυχαίο ότι και υπό την έννοια με την οποία τοποθετούσε ο Λένιν το «επαναστατικό» σε αντιπαράθεση με τους οπαδούς τους Κάουτσκι και τους εν γένει οπορτουνιστές, δηλαδή ως καταστροφή του αστικού κρατικού μηχανισμού και συγκρότηση διαφορετικών δομών «εργατικής» εξουσίας, αυτό ακριβώς έγινε και στην περίπτωση της εαμικής επανάστασης. Αφού οδήγησε στην καταστροφή του κράτους των κατακτητών και των συνεργατών τους στην Ελεύθερη Ελλάδα, αφού διέλυσε όλες τις αστικές δομές εξουσίας στο χώρο που κυριαρχούσε, τους αντικατέστησε με λαϊκές εξουσίες ακριβώς της μορφής που τις περιγράφει ο Λένιν και τις χαρακτήρισε ο Μαρξ στην περίπτωση της Παρισινής Κομμούνας. Ήταν αυτό που ο Ρώσος επαναστάτης ανέδειξε ως διαδικασία όπου το «προλεταριάτο καταστρέφει το μηχανισμό διοίκησης και ολόκληρο τον κρατικό μηχανισμό και τον αντικαθιστά από έναν καινούργιο που αποτελείται από ένοπλους εργάτες...», «είναι μια πιο ολοκληρωμένη δημοκρατία: κατάργηση του μόνιμου στρατού, πλήρης αιρετότητα και ανακλητότητα όλων των δημοσίων λειτουργιών...»¹

Έτσι, μπορεί το ΕΑΜ να διατύπωνε στο αρχικό πρόγραμμά του στοιχειώδεις πολιτικούς στόχους, αλλά στην εξέλιξη του αγώνα του, ιδίως όταν ο αντίπαλος ηττημένος υποχώρησε, ανέπτυξε στοιχεία που υπερέβαιναν και το πλέον επαναστατικό πρόγραμμα. Αυτό επειδή, πέραν των όποιων διακηρύξεων, εξ αντικειμένου στο σκέλος της πολιτικής του πρακτικής αναπαρήγαγε και αντανάκλούσε de facto την εργατική ηγεμονία στο εσωτερικό του, όπως αυτή προσδιοριζόταν από το είδος των πολιτικών αγώνων που έδινε (διαδηλώσεις, καταλήψεις παραγωγικών μονάδων, δολιοφθορές), αλλά και του τρόπου που συγκροτούσε τις πολιτικές του λειτουργίες (οι «λαϊκές εξουσίες του βουνού» ήταν στην ουσία μια επί το ειδικότερο αναπαραγωγή των δομών λειτουργίας των εργατικών οργανώσεων - λαϊκές συνελεύσεις, συμμετοχικότητα, άρση των ιεραρχήσεων, διαρκής λαϊκός έλεγχος, αμεσοδημοκρατικές λειτουργίες, ανακλητότητα αντιπροσώπων κ.λπ. -). Ακόμη περισσότερο, οι ένοπλες οργανώσεις του ΕΑΜ, τόσο ο ΕΛΑΣ, όσο και η ΟΠΛΑ και η Εθνική Πολιτοφυλακή, ήταν ο καθεαυτό «ένοπλος λαός» του Μαρξ της Παρισινής Κομμούνας, αναπαράγοντας αφ' εαυτού τις ιστορικές πρακτικές των ένοπλων μαζικών εργατικών αγώνων, και μάλιστα στη βάση της λογικής οι δομές στρατιωτικοποίησης να αναπαράγονται, όχι όπως συμβαίνει με έναν αστικό στρατό, αλλά πάντα υπό την αίρεση της επίτευξης του πολιτικού ταξικού αποτελέσματος (λαϊκές συνελεύσεις μέσα στις μονάδες του ΕΛΑΣ, κατάργηση βαθμών, αναπαραγωγή του σχήματος της τριμελούς διοίκησης-στρατιωτικός αρχηγός, καπετάνιος και πολιτικός επίτροπος- μαζικός λαϊκός εξοπλισμός, ένοπλη λαϊκή απαλλοτρίωση εξουσιών και εμπράγματων αξιών κ.λπ.).

1. Β.Ι. Λένιν, *Κράτος και Επανάσταση*, εκδ. Θεμέλιο, μετάφραση Αντ. Σολάρο, Αθήνα 1982, σ. 110, 129.

Με άλλα λόγια, το «επαναστατικό» δεν αναλύεται πάντα στη διατύπωση «καθαρών» στόχων με τη μορφή της ξαφνικής ένοπλης περικύκλωσης των ανακτόρων, που διατυπώνονται άπαξ και ισοπεδώνουν ουσιώδη ζητήματα, όπως η επίτευξη των κοινωνικών συμμαχιών πάνω στις οποίες θα οικοδομηθεί η σχέση εργατικής ηγεμονίας στο εσωτερικό του λαού, αρνούνται να συγκροτήσουν ενδιάμεσους στόχους και δεν συνδέονται άμεσα με τη συγκυρία (ή με βάση μια «συγκυρία» που την προσαρμόζει κανείς στους «καθαρούς» του στόχους). Στην πραγματικότητα αφορά στη δυνατότητα ώστε μια μερική πολιτική προοπτική που αρχικά τέθηκε να διανοίγεται στην υπέρβαση του εαυτού της, διεκδικώντας τη συνεχή της αναβάθμιση, στη βάση αξιοποίησης των προηγούμενων κατακτήσεων εγγεγραμμένων στην αντικαπιταλιστική προοπτική. Η απελευθέρωση της χώρας από τους κατακτητές, στόχο που χωρίς ιδιαίτερα συμφραζόμενα διατύπωσε το ΕΑΜ, παρέσυρε τις μάζες και δημιούργησε λόγω των δυνατοτήτων που αναπτύχθηκαν (μια τεράστια κοινωνική και πολιτική συμμαχία εκπεφρασμένη θεσμικά στην κυβέρνηση του Βουνού) αφεαυτούς τους όρους μιας άλλης κοινωνίας, αν ξεδιπλώνονταν ελεύθερα αυτές οι δυνατότητες. Όταν το ΕΑΜ μιλούσε αρχικά για μεταπολεμικά ελεύθερες εκλογές με συντακτικό περιεχόμενο δεν απαιτούνταν να διευκρινίζει με ακρίβεια το πολιτικό περιεχόμενο αυτής της προοπτικής αφού οι πάντες γνώριζαν τη μορφή που θα έπαιρνε αυτό σε συνθήκες όπου ο ταξικός αντίπαλος είχε ηττηθεί και οι μάζες απελευθερωθεί από τους ιδεολογικούς καταναγκασμούς του παρελθόντος. Ήταν αυτό ακριβώς που φοβούνταν οι αντίπαλοί του παρά τις πολλές διαβεβαιώσεις επί του αντιθέτου που διέθεταν από την εαμική πλευρά.

Τα όποια «λάθη» και ήττες του κινήματος δεν συνδέονται γραμμικά με την απουσία επαναστατικής στρατηγικής, όπως την εννοεί κανείς, αλλά κυρίως με τη αδυναμία να συνδεθεί αυτή με τις πραγματικές συνθήκες της εκάστοτε συγκυρίας και της ταξικής πάλης. Οι καμπές της σε πολλές περιπτώσεις δεν συνάδουν με την εμπειρία των ιστορικών εφαρμογών της επαναστατικής θεωρίας, όπως κάποιοι πιστεύουν ότι την ερμηνεύουν πιστά. Αυτό που συνήθως ακολουθεί, όταν δεν γίνονται αντιληπτές οι πραγματικές συνθήκες, είναι είτε η απογοήτευση, είτε ο εγκλεισμός στον «παράδεισο» του ιστορικού «επαναστατικού» παραδείγματος με συνέπεια έναν άκρατο απομονωτισμό. Στο βιβλίο του Αριστερισμός, Παιδική αρρώστα του Κομμουνισμού που γράφηκε για το II Συνέδριο της Κομιτέρν στα 1920, του οποίου τη στοιχειοθέτηση και την έκδοση παρακολούθησε ο ίδιος ο Λένιν ώστε να προφτάσει να εκδοθεί πριν το Συνέδριο, ο Λένιν γράφει: «γιατί δεν είναι δυνατόν οι Γερμανοί αριστεροί να μην ξέρουν πως όλη η ιστορία του μπολσεβικισμού, και πριν και ύστερα από την επανάσταση του Οκτώβρη είναι γεμάτη από περιπτώσεις ελιγμών, συμφωνιών, συμβιβασμών με άλλα κόμματα, χωρίς να εξαιρούνται και τα αστικά κόμματα» και αλλού «να παίρνεις υπόψη όλες τις δυνάμεις, τις ομάδες, τα κόμματα, τις τάξεις, τις μάζες που δρουν σε μια δοσμένη χώρα και όχι να καθορίζεις την πολιτική σου

με βάση μονάχα της επιθυμίες και τις αντιλήψεις, το βαθμό συνειδητότητας και της διάθεσης για αγώνα μιας μόνο ομάδας ή ενός κόμματος».²

Ήδη από την εποχή του Παλλαϊκού Μετώπου στο Μεσοπόλεμο είχε διευκρινιστεί ποιο θα ήταν το περιεχόμενο της νέας επαναστατικής προοπτικής, αφού τα αποτελέσματα του απομονωτισμού της περιόδου της διατύπωσης «καθαρών» στόχων και της αναπαραγωγής του μοντέλου της Οκτωβριανής Επανάστασης, μετά τις αποτυχίες των άλλων ευρωπαϊκών επαναστάσεων αλλά και την ανάδυση του φασισμού, είχαν καταστήσει σαφές ότι τα παλιά μοντέλα στρατηγικής οδηγούσαν την εργατική τάξη σε πολιτική καταστροφή.

Έτσι, τα κομμουνιστικά κόμματα της εποχής αναδιαμόρφωσαν τη στρατηγική τους ιδίως έναντι του φασιστικού κινδύνου, συγκρότησαν κοινωνικά μέτωπα, διαμόρφωσαν όρους πολιτικής επικοινωνίας με σοσιαλδημοκρατικές πολιτικές δυνάμεις, έθεσαν ενδιάμεσους στόχους και επινόησαν νέες μορφές πολιτικής πράξης. Αυτά δημιούργησαν τις νέες προοπτικές ανασύνταξης των εργατικών δυνάμεων και μάλιστα σε πείσμα των παλιών μορφών διατύπωσης επαναστατικών στόχων. Όποιας μορφής Αριστερά δεν παρακολούθησε αυτή τη διαδικασία, αρκέστηκε να διαπιστώνει αντεπαναστατικές ευθύνες για τη μη αξιοποίηση των ευκαιριών που, όμως, η ίδια κατά κανένα τρόπο δεν δημιούργησε.

Μάλιστα, η λογική που αποπολιτικοποιεί τα ιστορικά φαινόμενα αποδίδοντάς τα σε μιας μορφής μεταφυσική της «δυναμικής» της μάζας, που πολιτικοποιείται από μόνη της, δείχνει ότι δεν γίνεται αντιληπτό ότι τα μαζικά αποτελέσματα προϋποθέτουν ανυπερθέτως πολιτικούς όρους και παρεμβάσεις. Αυτό που ώθησε το κομμουνιστικό κόμμα από τα 250 μέλη σε Αθήνα και Πειραιά στα 1930 στο 5,76% και τους 15 βουλευτές του 1936 αλλά κυρίως στα 300.000 μέλη στα 1944 και την απήχρησή του στον μισό περίπου ελληνικό λαό δεν ήταν ούτε η «ανάπτυξη των παραγωγικών δυνάμεων», ούτε η εκ πείνας ή επιφοιτήσεως συνειδητοποίηση αλλά οι πολιτικές παρεμβάσεις που πραγματοποιήθηκαν. Και όταν φτάνει κανείς σε τέτοια μεγέθη, οι φραστικές διακηρύξεις, επαναστατικές ή μη έχουν σχετικό περιεχόμενο.

Αυτό ακριβώς κατάλαβε πρώτος από όλους ο αντίπαλος της Αριστεράς. Έβλεπε τους κινδύνους και τις δυναμικές που τον απειλούσαν πίσω από τις μετριοπαθείς διακηρύξεις. Γι' αυτό έσπευσε να καταστείλει το Λαϊκό Μέτωπο στην Ισπανία, γι' αυτό ο Μεταξάς έκανε τη δικτατορία έναντι ενός Παλλαϊκού Μετώπου που κάποιοι κατηγορούν ως συμβιβαστικό, γι' αυτό οι Βρετανοί επέβαλαν τα Δεκεμβριανά, παρά το γεγονός ότι το ΕΑΜ διαγκωνιζόταν να αποδείξει πόσο μετριοπαθές ήταν.

Αυτής της μέθης σε σχέση με τις δυνατότητες που διανοίγονταν μέσα από τις πολιτικές συμμαχιών «υπέκυψαν» τελικά και οι ίδιες εργατικές οργανώσεις.

2. Β.Ι Λένιν, *Ο Αριστερισμός, Παιδική Αρρώστια του Κομμουνισμού*, Αθήνα, μετάφραση Γ. Νικολαΐδης, σ. 92 και 197.

Η αξιοποίηση από αυτές όλου του εύρους των δυνατοτήτων που παρήγαγαν οι ίδιες οι ιδιαίτερες στιγμές της ταξικής πάλης, δημιουργώντας όρους μαζικής απήχησης της Αριστεράς, μετέβαλε για πάντα τον τρόπο που άρθρωνε πολιτική ο επαναστατικός μαρξισμός. Μάλιστα, ο μετασχηματισμός αυτός τροποποίησε και τα ίδια τα κομμουνιστικά κόμματα, τα οποία διευρύνθηκαν και χωρίς να το διακηρύξουν αναπαρήγαγαν ως ένα βαθμό και στο εσωτερικό τους την μορφή των πολιτικών συμμαχιών που συνήπταν.

Όμως, οι εξελίξεις στη διαμόρφωση της πολιτικής του στρατηγικής ενός επαναστατικού κόμματος δεν σχετίζονταν τόσο με το άνοιγμα σε ευρύτερες κοινωνικές δυνάμεις όσο με την τροπή της εσωτερικής αντιπαράθεσης στο εσωτερικό του που αντανακλούσε μεν τη διεύρυνση της κοινωνικής τους αναφοράς αλλά δεν είχε αναγκαστικά προδικασμένο αποτέλεσμα εξαιτίας της. Απλά το ΕΑΜ κατά την απελευθέρωση δεν ανταποκρίθηκε στον επαναστατικό του ρόλο επειδή οι «επαναστατικές» τάσεις στο εσωτερικό του ΚΚΕ ηττήθηκαν στην αντιπαράθεσή τους με τη γραμμή της ομαλής εξέλιξης, κυρίως επειδή αυτές δεν είχαν κατορθώσει να συγκροτηθούν με τρόπο ώστε να διεκδικήσουν την ηγεμονία στο εσωτερικό του κόμματος και να διευκρινίσουν το είδος και τη μορφή της λαϊκής εξουσίας που διεκδικούσαν. Η Ιστορία εκδικείται την αοριστία. Επιπλέον, η διαχείριση του ζητήματος της διεκδίκησης της εξουσίας εξαρτάται πάντα από τη στρατηγική και την έκβαση της σύγκρουσης με τον αντίπαλο. Η ειρηνική στρατηγική ήταν και προϊόν αντικειμενικών δυσκολιών: της εξάντλησης των μαζών από τον πόλεμο και της απροθυμίας τους να συναινέσουν σε μια νέα ένοπλη ρήξη, της ύπαρξης του στρατού της Μέσης Ανατολής, της ισχύος των Βρετανών, της αποστασιοποίησης των πολιτικών συμμάχων στο εσωτερικό του ΕΑΜ, αλλά και της απουσίας στήριξης ενός επαναστατικού εγχειρήματος στην Ελλάδα από το διεθνές σοσιαλιστικό στρατόπεδο.

Η φυσιογνωμία του ΕΑΜ

Όμως, έτσι και αλλιώς, η δυνατότητα να διεκδικηθεί η εξουσία δεν θα είχε τεθεί αν δεν είχε προηγηθεί η ανάπτυξη του ΕΑΜ που βασίστηκε ακριβώς σε μια πολιτική συμβιβασμών και ευρέων συμμαχικών σχέσεων. Γιατί οι απαιτήσεις που εξαρχής τέθηκαν στο ΕΑΜ ήταν πολυσύνθετες και χωρίς την ανταπόκριση στις οποίες ήταν αδύνατη η επιβίωσή του. Γιατί η ισχύς του αντιπάλου απαίτησε την αξιοποίηση όλων εκείνων των διαστάσεων που προσέλαβε το ΕΑΜ και οι οποίες αντιστοιχούσαν στη συνάρθρωση πολλαπλών μορφών κοινωνικής δραστηριοποίησης και αντίστοιχου εύρους ποικιλίας στις εκδηλώσεις και τους τρόπους που αυτές εκδηλώθηκαν. Το γεγονός προϋπέθετε και τη στήριξη στη δραστηριοποίηση εξίσου εκτεταμένων με το εύρος των μορφών αντίστασης κοινωνικών δυνάμεων. Γιατί την ίδια στιγμή που ήταν απαραίτητη η δράση των

100.000 ένοπλων και εφεδρικών ελασιτών, ήταν προαπαιτούμενη και η μαζική δραστηριοποίηση που εκτείνονταν από τις πιο απλές μορφές απείθειας, την εκδήλωση συλλογικής αλληλεγγύης και συνεργασίας, τη μαζική διαμαρτυρία, τη διαδήλωση, την αντικατάσταση των δομών κυριαρχίας των κατακτητών με λαϊκο-δημοκρατικές εξουσίες μέσω μιας μαζικής πολιτικής αυτό-οργάνωσης. Η κάθε μια από αυτές τις εκδηλώσεις της αντίστασης απαιτούσαν τη συνεργασία και τη συλλογική δραστηριοποίηση ευρύτερων συνόλων, στο μέτρο που η μόνη δυνατότητα αποτροπής της καταστολής τους από έναν βάνουσο, και γιατί όχι βαθμυδόν ηττοπαθή κατακτητή, ήταν αυτή ακριβώς η κοινωνική σύμπραξη και κινηματική αλληλεγγύη που αναπτύχθηκε.

Όμως, υπόστρωμα όλων αυτών των ιστορικών απαιτήσεων ήταν μια συνολική κίνηση μαζών και εκτεταμένες ανατροπές στο είδος και τη μορφή των υπάρχουσών κοινωνικών σχέσεων και του πολιτικού εποικοδομήματος της χώρας. Αυτό με τη σειρά του δεν απέρρευσε από την ως διά μαγείας συνειδητοποίηση των μαζών αλλά απαιτήσε μια σύνθετη κοινωνικο-πολιτική διεργασία, άξονας της οποίας ήταν η επίτευξη κοινωνικών συγκλίσεων και η διαμόρφωση ενός πλαισίου βαθύτερων πολιτικών συμμαχιών στη βάση ενός πραγματικού μετασχηματισμού στην ίδια τη δομή των κοινωνικών τάξεων της εποχής.

Γιατί το ΕΑΜ δεν είχε να αντιπαλέψει έναν απλό αντίπαλο που εξαντλούνταν μόνο στους ξένους κατακτητές. Οι 180.000 Γερμανοί στρατιώτες στη χώρα και 120.000 περίπου Ιταλοί συνεπικουρούνταν από τις δυνάμεις της ελληνικής Αστυνομίας και της Χωροφυλακής, τα Τάγματα Ασφαλείας, παρακρατικές οργανώσεις, ναζιστικά μορφώματα ομάδων κρούσης, τύπου ΕΣΠΟ, ΕΕΕ και ΕΑ-ΣΑΔ στη Θεσσαλία ακόμα και εθνο-τοπικές ομάδες εξουσίας, όπως οι πόντιοι οπλαρχηγοί και οι «λεγεωνάριοι» της Πίνδου.

Γι' αυτό ακριβώς το λόγο η σύγκρουση με τους κατακτητές δεν μπορούσε εξ αντικειμένου να περιοριστεί σε μια σειρά δολιοφθορών ή μεμονωμένων μαχών. Αντίθετα, εξελίχθηκε σε μια ολομέτωπη και ανηλεή σύγκρουση που προϋπέθετε εκτεταμένη κινητοποίηση, μεγάλη αποφασιστικότητα και κρουνό θυμάτων από την πλευρά των αντιστεόμενων Ελλήνων. Στη Διάσκεψη στην Καζαμπλάνκα, τον Ιανουάριο του 1943, υιοθετήθηκε ότι έπρεπε η αντίσταση κατά των Γερμανών σε όλη τη Βαλκανική να επιταχύνει την κατάρρευση της Ιταλίας και να υποχρεωθούν οι Γερμανοί να συντηρούν μεγάλες δυνάμεις κατοχής στην Ελλάδα και τη Γιουγκοσλαβία για να μειωθεί η πίεσή τους στο ρωσικό μέτωπο.

Έτσι, το σχέδιο «Άνιμαλς» (Operation Animals) υλοποιήθηκε στο ακέραio ώστε να επιτευχθεί ο απαιτούμενος αντιπερισπασμός για την απόβαση στη Σικελία, το διάστημα 21 Ιουνίου-14 Ιουλίου του 1943, αφού οι αντάρτες έκοψαν στην πραγματικότητα στα δύο τη χώρα και προέβησαν σε εκατοντάδες σαμποτάζ, στα πλαίσια ενός ευρύτερου ευρωπαϊκού συμμαχικού πολεμικού σχεδιασμού. Ήταν τέτοια η διαφαινόμενη ισχύς της Αντίστασης ώστε οι Βρετανοί αναγκάστηκαν να αποδεχθούν τη συμφωνία που πρότεινε το ΕΑΜ για στρατιωτική

συνεργασία, στις 5 Ιουλίου 1943. Τα ίδια έγιναν με το σχέδιο «Κιβωτός του Νώε» (Noah's Ark) στα 1944 ώστε οι αντάρτες να παρεμποδίσουν την ευχέρεια κινήσεων των Γερμανών και να διευκολύνουν το άνοιγμα του δεύτερου συμμαχικού μετώπου στη Νορμανδία.

Οι δύο ξεχωριστές «χώρες» που διαμορφώθηκαν στο ελληνικό έδαφος, όπως και οι Βρετανοί παραδέχονταν, η κατεχόμενη και η Ελεύθερη Ελλάδα, που διέθετε όλα τα χαρακτηριστικά μιας οργανωμένης κρατικής οντότητας, περιόρισε την εξουσία των Γερμανών στην ουσία μόνο στις μεγάλες πόλεις. Και είναι πραγματικά πρωτοφανές το δεδομένο αυτό, αν υπολογιστεί ότι σε άλλες χώρες, όπως στη Γαλλία των 35.000.000 η κατοχή της δεν απαιτήσε παρά λιγότερους από 8.000 Γερμανούς στρατιώτες-την υπόλοιπη δουλειά έκανε η γαλλική Αστυνομία και το καθεστώς του Βισύ.

Το βασικό πρόβλημα των Γερμανών και των Ιταλών στην Ελλάδα δεν ήταν τόσο οι καθεαυτοί μάχες και επιθέσεις εναντίον των στρατιωτών τους από τους αντάρτες-, όσο κυρίως οι ενέργειες δολιοφθορών και η καταστροφή των παραγωγικών υποδομών της χώρας. Εκτός από το γεγονός ότι οι Γερμανοί στρατιωτικοί επιτελείς διαπίστωναν ότι οι επιθέσεις των ανταρτών έφτασαν μέχρι του σημείου να παραλύσουν την παραγωγή χρωμίου και νικελίου, οι ανατινάξεις γεφυρών και συρμών καθιστούσαν εξαιρετικά δυσχερή τη μεταφορά πρώτων υλών και τροφίμων στη Γερμανία. Είναι χαρακτηριστικό ότι μόνο σε μια μέρα στις 10 Οκτωβρίου 1943 οι Γερμανοί διαπίστωναν ότι έγιναν 170 ανατινάξεις στη σιδηροδρομική γραμμή ανάμεσα στους σταθμούς Κατερίνης και Τεμπών. Είναι επίσης χαρακτηριστικό ότι για να αντιμετωπίσουν το κύμα των δολιοφθορών οι Γερμανοί προσέθεσαν στους συρμούς κλουβιά με ομήρους για να τις αποτρέψουν.

Ήταν τέτοια η τροπή που προσέλαβαν τα πράγματα ώστε, ιδίως μετά τη συνθηκολόγηση των Ιταλών, στις 8 Σεπτεμβρίου του 1943, για τους Γερμανούς ήταν πλέον ως εκ των ων ουκ άνευ να αναζητήσουν συμμάχους στην Ελλάδα, - οι γερμανικές μυστικές υπηρεσίες ήρθαν σε επαφή με τον Ζέρβα ώστε να συνεργαστούν κατά του ΕΛΑΣ -, να δημιουργήσουν επικουρικές σε αυτούς δυνάμεις, τα Τάγματα Ασφαλείας, να ανασυγκροτήσουν την ελληνική Αστυνομία και τη Χωροφυλακή, να υπαγάγουν τη Γενική και Ειδική Ασφάλεια στην Abwehr, ιδίως τα τάγματα Λάμπου και Μπουραντά. Κυρίως όμως να γενικεύσουν τα αποκρουστικά τυφλά αντίποινα και στο τέλος να καταφύγουν σε έναν ακραίο αντικομμουνισμό, διερευνώντας ακόμα και το ενδεχόμενο συνεργασίας ακόμα με τους ίδιους τους Βρετανούς κατά του ΕΑΜ.

Ήταν ακριβώς τη στιγμή που η αντίσταση δέχτηκε και τη μεγαλύτερη ιδεολογική πίεση. Γιατί οι Γερμανοί προσπαθούσαν, σε συνάρτηση με την προϊούσα ήττοπάθεια που τους οδηγούσε σε τυφλές σφαγές αμάχων, να διχάσουν τον πληθυσμό και θα στρέψουν την «σιωπηλή» μερίδα της κοινωνίας κατά της αντίστασης. Δεν ήταν μόνο οι εκτελεσμένοι όμηροι που όφειλαν να αυξηθούν αλλά έπρεπε να καταστραφούν ολόκληρα χωριά και συνοικίες πόλεων για να επιτευχθεί αυτό.

Μάλιστα, για να εμφανίσουν οι Γερμανοί την αντίσταση ως «εχθρό του λαού» είχαν ήδη από τον Απρίλιο του 1943 στραφεί με εντολή του Χίμλερ αποκλειστικά στον αντικομμουνισμό, εγκαταλείποντας τα περί νέας τάξης πραγμάτων. Αξιοποίησαν δε όλες τις διαθέσιμες τις παραδοσιακές δομές πολιτικής και ιδεολογικής κυριαρχίας και επανήλθαν στην παλιά επιχειρηματολογία ότι το ΕΑΜ ήταν το όργανο της Μόσχας που προωθούσε την κατάργηση της ατομικής ιδιοκτησίας ενώ μέσω χιλιάδων προκηρύξεων «διαπιστώνονταν» οι ιεροσυλίες στις οποίες προέβη ο ΕΛΑΣ κατά της Εκκλησίας. Αυτό «αποκαλύπτοντας» παράλληλα λίστες προγραμμένων από τον ΕΛΑΣ.

Το γεγονός ότι αυτά τα επιχειρήματα δεν απέκτησαν τη μαζική απήχηση στην οποία προσέβλεπαν οι Γερμανοί αναδεικνύει το ίδιο το μέγεθος της πολιτικής και ιδεολογικής τομής που επέφερε το ΕΑΜ. Επρόκειτο στην πραγματικότητα για μια ιστορική κίνηση που προκάλεσε ένα συνολικό μετασχηματισμό τόσο των σχέσεων όσο και των κοινωνιολογικών χαρακτηριστικών των υπαρχόντων ταξικών σχηματισμών. Γιατί λυδία λίθος για το ΕΑΜ ήταν ότι όχι μόνο έφερε σε επαφή κοινωνικές δυνάμεις που μέχρι τότε είχαν αναπτύξει αντιθετική σχέση στο πολιτικό πεδίο αλλά κατόρθωσε να αναδιαμορφώσει αυτές τις δυνάμεις μέσα από την ίδια την κίνηση της αντιστασιακής προσπάθειας.

Στην ουσία αναδιαμόρφωσε όλο το πλαίσιο των χαρακτηριστικών των δυνάμεων που συμμετείχαν στην εαμική συμμαχία, τροποποιώντας ικανά το σύνολο των κοινωνικών προσδιορισμών των συγκεκριμένων αυτών τάξεων, κυρίως ως προς το σκέλος του πολιτικού στοιχείου, που προσδιόριζε, και αυτό, τα κοινωνικά χαρακτηριστικά τους.³ Δεν ήταν, δηλαδή, πλέον κοινωνικές δυνάμεις που συμμετείχαν στην κοινωνική διαδικασία σε μια σχέση αντιθετική στα πλαίσια αναπαραγωγής των καπιταλιστικών κοινωνικών σχέσεων, αλλά δυνάμεις που δρούσαν σε αντιδιαστολή με το συνήθη κοινωνικό τους ρόλο και είχαν ξεπεράσει τη μεταξύ τους ιστορική απομόνωση, είχαν συμβιώσει κοινωνικά στα ίδια πλαίσια πολιτικών εμπειριών και είχαν αναπτύξει προοπτικές για μια άλλη οργάνωση των μεταξύ τους σχέσεων.

Να σημειωθεί, ότι αυτή η διαδικασία, καθαρά πολιτική, τόσο σύνθετη και πρόδηλη όσο και αφανής και υπόρρητη, έμφορτη από επιταχύνσεις και υποχωρήσεις, απότομες προωθήσεις, αναστροφές, συνέχειες και ασυνέχειες, υπερέβαινε ίσως και τα όρια των προθέσεων των αριστερών πολιτικών δυνάμεων που επιχείρησαν να εκπροσωπήσουν τους μετασχηματισμούς αυτούς. Με την έννοια αυτή, μπορεί το ίδιο το ΕΑΜ, ή τουλάχιστον πλειοψηφούσα τάση του να ακολουθήσε μια πολιτική συμβιβαστική και πιθανόν αναντίστοιχη με τις διαθέσεις των μαζών, όπως εξελίχθηκαν τα πράγματα στο τέλος της Κατοχής, ωστόσο ενέγραψε de facto μια άλλη προοπτική, την οποία δεν μπορούσαν να ελέγξουν

3. Βλ. Ν. Πουλιαντζάς, *Οι Κοινωνικές Τάξεις στο Σύγχρονο Καπιταλισμό*, Αθήνα 1990, σ. 246-258.

οι τυπικοί μηχανισμοί πολιτικής ενσωμάτωσης γι' αυτό συνιστούσε μια πραγματική προϋπόθεση ιστορικής ρήξης.

Απαντώντας στο ερώτημα γιατί τέθηκε σε κίνηση μια τέτοια διαδικασία, πρέπει να αποδώσει κανείς τα εύσημα στην ίδια την κινηματική επινοητικότητα των μαζών, που απαίτησαν να ανασυγκροτηθούν εκ βάθρων την κοινωνική τους ζωή. Όμως, για να παραχθεί αυτή η δυναμική, τουλάχιστον να επιτρέψει την ταυτόχρονη εκδήλωση του αντιστασιακού φρονήματος, απαιτήθηκε η άρθρωση μιας εξίσου σύνθετης πολιτικής πρωτοβουλίας, στο πλαίσιο της οποίας προσδιοριστικός ήταν ο ρόλος του Κομμουνιστικού Κόμματος της εποχής που κατόρθωσε να ανταποκριθεί με πρωτοφανή ετοιμότητα στις απαιτήσεις της συγκυρίας.

Η πολιτική συμμαχιών

Τέσσερις ήταν οι άξονες της στρατηγικής του: πρώτος και καθοριστικός ότι έπρεπε οπωσδήποτε μέσα στη συγκυρία της Κατοχής να εξασφαλιστεί ένα σαφές πολιτικό αποτέλεσμα, την Αντίσταση, κάτι που να υπερβαίνει τα πλαίσια την απλής στρατηγικής επιδίωξης για την προώθηση της απήχησης του κόμματος, την επίτευξη των στόχων κάποιου «σταδίου», ή την «προσαρμογή» στις απαιτήσεις τις συγκυρίας. Η αντιστασιακή προσπάθεια ως στόχος μόνο έμμεσα και πάντως συγκαλυμμένα, σχετιζόταν με την εξυπηρέτηση του κομματικού συμφέροντος, συνιστώντας αντίθετα ένας κυρίαρχο και αυτοτελή μηχανισμό προώθησης του βαθύτερου ταξικού συμφέροντος. Γιατί υπήρχε σαφής συνείδηση και εδραιώθηκε πλατιά ότι η Αντίσταση ήταν ταυτόχρονα και ταξικός πόλεμος έναντι ενός κατακτητή που ήταν πριν από όλα μεταμόρφωση του ταξικού εχθρού, εκδήλωση της πρόθεσης των εξωτερικών και ημεδαπών κυρίαρχων τάξεων να επιβάλουν την εξουσία και τις προτεραιότητές τους στα πλαίσια της αντιμετώπισης της κεφαλαιοκρατικής κρίσης.

Το γιατί δεν διατυπώθηκε πιο συγκεκριμένα η κοινωνική προοπτική στην οποία αναφερόταν το ΕΑΜ δεν ήταν αναγκαστικά απόρροια «μικροαστικοποίησης» της πολιτικής του κόμματος. Ήταν κυρίως αποκύημα της ανάγκης να εξασφαλιστεί η επίτευξη του στόχου: να διευκολυνθεί η σύζευξη των συσσωρευμένων αντιφάσεων ώστε να υποκινηθεί η διαδικασία οι λαϊκές μάζες (προλετάριοι, αγρότες, μικροαστοί), ταξικά διαιρεμένες και αυτές, να συνενωθούν και να ριχτούν σε μια γενική επίθεση κατά του αστικού καθεστώτος. Γιατί όπως έλεγε ο Λένιν εξηγώντας την γρήγορη επιτυχία της Οκτωβριανής Επανάστασης (Γράμματα από Μακρίά) όλα οφείλονταν σε μια απόλυτα μοναδική κατάσταση όπου αντιθετικά ρεύματα, απόλυτα ανομοιογενή ταξικά συμφέροντα, αντιφατικές πολιτικές και κοινωνικές διεκδικήσεις συγχωνεύτηκαν με έναν απόλυτα αρμονικό τρόπο ώστε να ανατρέψουν το τσαρικό καθεστώς.

Πράγματι, το ΕΑΜ αυτό υλοποίησε. Κοινωνικές δυνάμεις με προεξάρχουσα την εργατική τάξη της χώρας συνέθεσαν τα συμφέροντα και τις κοινωνικές πρακτικές τους κατά του κατοχικού καθεστώτος, δημιουργώντας όρους μιας απίστευτης ταξικής συμμαχίας. Απίστευτης γιατί οι κοινωνικά απομονωμένοι αγρότες, εξαρτημένοι από το «χωράφι» που πρέπει να «αυγαταίνει» και από ένα κράτος που τους εκπροσώπησε παρέχοντας προπολεμικά στους γόνους τους απασχόληση στον ελληνικό στρατό,⁴ μετασχηματίστηκαν μέσω ΕΑΜ και ελέω των λαϊκών εξουσιών που συγκρότησαν σε κοινωνική δύναμη, ορίζοντας νέες μορφές κοινωνικής οργάνωσης που συνδύαζαν, μέσω κυρίως της κυβέρνησης του Βουνού, δομές κοινοτικής οργάνωσης στο συνδυασμό τους με το συμβουλευτικό χαρακτήρα των πολιτικών μορφών που ιστορικά συγκρότησε η εργατική τάξη.

Γι' αυτό και επικείμενη η αθρόα προσχώρηση αγροτών μέσα στο ίδιο το ΚΚΕ. Ιδίως στη Θεσσαλία, τα ποσοστά συμμετοχής των αγροτών μελών του κόμματος άγγιζαν το 70%, για οργανώσεις που αριθμούσαν το ¼ των μελών του κόμματος πανελλαδικά. Είναι ενδεικτικό ότι μεταξύ των αστικών κέντρων του Θεσσαλικού Κάμπου και του αγροτικού τους περίγυρου, οι αναλογίες σε επίπεδο ποσοστών συμμετοχής του πληθυσμού στο ΚΚΕ ευνοούν τις καθεαυτό αγροτικές περιοχές. Αναλογίες που αποθεώθηκαν μετά τη μάχη της σοδειάς το καλοκαίρι του 1944 και απετράπη η κατάσχεση μεγάλου τμήματος της αγροτικής παραγωγής.

Αντίστοιχη συνθήκη διαμορφώθηκε και με την εργατική τάξη. Ενοποιήθηκε αποφασιστικά, συγκροτώντας ένα πρωτόγνωρο εργατικό μέτωπο, το ΕΕΑΜ, που εξασφάλισε τη συνένωση των υπαρχουσών συνδικαλιστικών οργανώσεων, περιθωριοποίησε τις προπολεμικές αντιθέσεις, και πραγματοποίησε στο ακέραιο την απαίτηση του ΠΓ του ΚΚΕ να περιλαμβάνει όλους χωρίς εξαιρέσεις τους εργαζομένους. Το γεγονός αυτό έδωσε αποφασιστική ώθηση σε εκείνους τους εργατικούς αγώνες που ματαίωσαν την επιστράτευση και απαιτούσαν τεράστιες συγκεντρώσεις. Πραγματικά, ιδίως οι διαδηλώσεις στις 24 Φεβρουαρίου και 5 Μαρτίου 1943 στην Αθήνα, ματαίωσαν της επιστράτευση, επιτυχία πρωτόγνωρη για όλη την κατεχόμενη Ευρώπη.

Όμως ακόμα πιο εντυπωσιακό ήταν το εύρος της κοινωνικής συνεργασίας των εργαζόμενων δυνάμεων με τη μικροαστική τάξη, κυρίως με άξονα τις δυνάμεις της διανοητικής εργασίας. Πέραν της *de facto* κατάργησης στο Βουνό και τις εαμικές οργανώσεις της διάκρισης χειρονακτικής και πνευματικής εργασίας, η διανοητική εργασία αποσυνδέθηκε πλήρως από τη διαδικασία αναπαραγωγής της κυρίαρχης ιδεολογίας και αποστασιοποιήθηκε ακόμα και από το επίπεδο της παραδοσιακής πολιτικής συμβολοποίησης. Έτσι, εξασφαλίστηκε η διάχυση του πολιτισμού της πόλης στους αγροτικούς πληθυσμούς της Ελεύθερης Ελλάδας και το Βουνό μεταβλήθηκε σε χώρο εκτεταμένης πολιτιστικής αναπαραγωγής.

4. Βλ. και Ν. Πουλαντζάς, *Πολιτική εξουσία και κοινωνικές τάξεις*, τόμ. Α', Αθήνα 1975, σ. 181.

Αλλά και το ίδιο το ΚΚΕ επηρεάστηκε. Το Δεκέμβριο του 1942 τα μέλη έχουν γίνει 15.000 από λίγες εκατοντάδες το 1940 ενώ το 1943 περίπου τετραπλασιάζονται. Τον Ιανουάριο του 1944, στη 10η Ολομέλεια, το κόμμα δεκαπλασιάζει τα μέλη του και όπως αναφέρει στην εισήγησή του ο Γ. Ζεύγος μετατρέπεται στο μεγαλύτερο οργανισμό της χώρας με εκατοντάδες χιλιάδες ενεργά μέλη, συγκροτώντας ένα πρωτόγνωρο φαινόμενο για την ιστορία της χώρας που δεν είχε τότε μαζικά κόμματα. Το, επίσης, αξιοσημείωτο στοιχείο είναι ότι η μαζικοποίηση αυτή συνοδεύεται από ραγδαία μεταβολή στην κοινωνική σύνθεση του κόμματος αφού ενώ το 1942 το 70% των μελών είναι εργάτες, τουλάχιστον στην Αθήνα, τον Ιανουάριο του 1944 τα εργατικής προέλευσης μέλη είναι τα μισά του συνόλου, σύμφωνα με την εκτίμηση του ίδιου του ΠΓ του ΚΚΕ.

Αλλά και μια σειρά άλλων κοινωνικών μερίδων, στρώματα, ενδιαμέσες κατηγορίες και διαταξικά σύνολα μετείχαν στην εν γένει αντιστασιακή προσπάθεια. Διαμορφώνοντας πρωτόγνωρες εμπειρίες κοινωνικής οργάνωσης, μετέχοντας στο δίκτυο των εκατοντάδων λαϊκών οργανώσεων που συγκροτούνται σε όλη την επικράτεια, κοινωνικές δυνάμεις απρόσφορες σε τέτοιες διαδικασίες έπαιξαν και αυτές καθοριστικό ρόλο. Ενδεικτικά, στην «Εθνική Αλληλεγγύη» το 60% περίπου των κατά τόπους κληρικών ήταν μέλη της. Στη νεολαία με βάση τις εκθέσεις κομματικών στελεχών, κατά τη διάρκεια της Κατοχής το ποσοστό συμμετοχής νέων (μέχρι 24 ετών) στις ανταρτικές οργανώσεις κυμαινόταν από 45 μέχρι 60%.

Η περιθωριοποίηση του οικονομισμού

Όμως εξίσου σημαντικό αποδείχθηκε και εκείνο που αποτέλεσε τον δεύτερο άξονα πάνω στον οποίο στηρίχθηκε το εαμικό εγχείρημα. Η λογική δηλαδή ότι αυτό το αυτοτελές αποτέλεσμα έπρεπε να παραχθεί άμεσα, χωρίς την ευχέρεια οποιασδήποτε αναμονής, δεδομένου ότι οι συνθήκες ήταν τέτοιες, ώστε η όποια καθυστέρηση απειλούσε να προκαλέσει ηττοπάθεια και ο αγώνας για την επιβίωση να κυριαρχήσει έναντι κάθε άλλης προοπτικής. Όπως το διατύπωνε κατά γράμμα το πολιτικό πρόγραμμα του ΕΑΜ «όταν αφήσεις το λαό να πεθαίνει στους δρόμους, να κουρελιαστεί ψυχικά και σωματικά, και λες έπειτα πως θα κάνεις στον κατάλληλο καιρό εθνικο-απελευθερωτικό αγώνα, είσαι ένας συνειδητός απατεώνας και συνεργάτης του εχθρού. Γιατί είναι σαν να λες ότι θα βάλεις ένα κουφάρι να πολεμήσει».⁵

Δεν υπάρχει αμφιβολία ότι αυτό συνδεόταν άμεσα και με μια διαφοροποιημένη αντίληψη για το πώς οι υλικές συνθήκες επηρεάζουν τις πολιτικές αντιδράσεις, όταν πρόκειται για επιτακτικές συνθήκες. Η Αντίσταση διέθετε, πράγ-

5. Δ. Γληνός, Τι είναι και τι θέλει το ΕΑΜ, Αθήνα 1944, σ. 29-30.

ματι, την μεγάλη εύνοια να απορρίψει εξαρχής την οικονομιστική αντίληψη να αποδώσει στην πείνα και τις στερήσεις τον κυρίαρχο προσδιοριστικό ρόλο που θα διαμόρφωνε τα κίνητρα των ανθρώπων. Χωρίς να παραγνωρίζεται ο ρόλος τους, - στην ουσία οι εαμικές οργανώσεις και ο ΕΛΑΣ ήταν η μετεξέλιξη των άτυπων συνήθως οργανώσεων αλληλοβοήθειας που προέκυψαν μέσα από τις συνθήκες της πείνας ειδικά το χειμώνα του 1941-1942, όταν οι ουρές των συσσιτίων προϋπέθεταν μια συνύπαρξη διαφορετικών κοινωνικών μερίδων και τάξεων- η πείνα θεωρήθηκε η επαρκής, όχι όμως και αναγκαία συνθήκη της αντιστασιακής πρόθεσης. Γιατί η Ιστορία καταμαρτυρούσε ότι συνήθως η πείνα προκαλούσε φαινόμενα πανικού, σπασμωδικών αυτοκαταστροφικών αντιδράσεων, καθήλωσης και παραίτησης ή και μετατροπής των θυμάτων της σε ένα λούμπεν προλεταριάτο που αναζητούσε τρόπους συνεργασίας με το δυνάστη του. Μάλιστα, αυτά ήταν ακριβώς τα στοιχεία που εμφανίστηκαν στην Ελλάδα όταν οι σκουπιδοντενεκέδες της πείνας γέννησαν καταδότες, συνεργάτες, κλέφτες και μαυραγορίτες.

Πράγματι, πριν δημιουργηθεί το ΕΑΜ και μορφοποιήσει την πολιτική του παρέμβαση αυτό που προέκυψε στην κατεχόμενη Ελλάδα ήταν μια ιδιότυπη «παραίτηση» της μορφής να πλημμυρίσει η Αθήνα από καφενεία και υπαίθρους πάγκους με τυχερά παιχνίδια αλλά και ουρές στα θέατρα στις πιο λάιτ προπολεμικές επιθεωρήσεις. Στη μουσική γράφονταν τραγούδια όπως οι «Αραπίνες» του Τσιτσάνη που μιλούσαν για μαγικές νύχτες στην Αραβία και ξεχασμένους έρωτες, ενώ η συντριπτική πλειοψηφία των Ελλήνων λογοτεχνών, όπως ο Οδ. Ελύτης υμνούσαν τον Ήλιο τον Πρώτο.

Δεν πρέπει να ξεχνά κανείς ότι οι συνθήκες γέννησαν μια αρκετά εκτεταμένη «συνεργασία». Αυτή ξεκινούσε από τη συνεργασία στη λαφυραγώγηση των στρατιωτών Κατοχής και έφτανε στην μεταφορά περιουσιών στα πλαίσια της μαύρης αγοράς, αλλά και στην αναγκαστική ιδιοποίηση ιδιοκτησιών, όπως, για παράδειγμα, του συνόλου των ελληνικών ορυχείων από Γερμανούς επιχειρηματίες, οι οποίοι πολεμικά δικαίω ιδιοποιήθηκαν όλα τα διαθέσιμα χρωμίου και νικελίου και τα μετέφεραν στη Γερμανία.

Γιατί πέραν αυτών που πλούτισαν με τις καταδόσεις και αφαιρώντας χρυσά δόντια από εκτελεσμένους, ένας ευρύτατος μηχανισμός ενεπλάκη στο φαινόμενο των χιλιάδων ιδιοκτησιών που άλλαξαν χέρια κατά την περίοδο της Κατοχής (110.000 αστικές, 239.000 αγροτικές και 1.000 βιομηχανικές ιδιοκτησίες). Στη συντριπτική πλειοψηφία των περιπτώσεων ο πωλητής εισέπραττε το 1/100 της αξίας του ακινήτου που πούλησε στον μαυραγορίτη. Μέσω δε του χρηματισμού αργυρώνητων κρατικών υπαλλήλων, το τελικό ποσό που έπαιρνε στα χέρια του ο πωλητής ήταν ακόμα χαμηλότερο από το 1/200 της προπολεμικής του αξίας.

Επιπλέον, μέσω της «μαύρης αγοράς» που υποκατέστησε πλήρως τις άλλες διαδικασίες εφοδιασμού της αγοράς ένας εντυπωσιακός αριθμός μαυραγοριτών πλούτισαν σκανδαλωδώς, πολλοί εκ των οποίων διαθέτοντας την ευχέρεια να

καταληστεύουν τις αποθήκες συγκέντρωσης του προϊόντος που είχαν επιβάλει οι κατοχικές Αρχές. Και αυτό την ίδια στιγμή που συμμορίες ληστών φύονταν σε κάθε περιοχή της χώρας και ανενόχλητοι, λόγω της απουσίας ή της απάθειας των αστυνομικών Αρχών λήστευαν κοπάδια, αποθήκες ακόμα και γριές γυναίκες στο κέντρο των πόλεων.

Ακριβώς στο σημείο της παρέμβασής του στην καθημερινότητα των ανθρώπων εδραίωσε το ΕΑΜ την απήχυσή του. Ιδίως στον τομέα της υλικής διαβίωσης των πολιτών, εξασφαλίζοντάς τους την επιβίωση. Ο στίχος του αντιστασιακού τραγουδιού «το ΕΑΜ μας έσωσε από την πείνα...» αποδίδει μόνο ένα τμήμα της προσπάθειας των εαμικών οργανώσεων να εξασφαλίσουν την επιβίωση των ανθρώπων. Η Εργατική Αλληλεγγύη οργάνωσε συσσίτια και εξασφάλισε γιατρούς και φάρμακα, ο ΕΛΑΣ προστάτευε τη σοδειά από τις κατασχέσεις, τα λαϊκά δικαστήρια εξασφάλιζαν και τις περιουσίες από τις λαθροχειρίες, αλλά κυρίως αστυνόμευε την ύπαιθρο, σταματώντας τη ληστεία και τους φόνους.

Ο ίδιος ο ΕΛΑΣ συγκροτήθηκε ως ένας πραγματικός λαϊκός στρατός ως κρατικής μορφής εκπρόσωπος των τοπικών κοινωνιών. Αυτές είχαν λόγο στο εσωτερικό του διαμέσου των ίδιων των μαχητών του, αφού, αν και διατηρούνταν η στρατιωτική πειθαρχία, διασφαλίζονταν παράλληλες λειτουργίες δημοκρατικής οργάνωσης, μέσω των γενικών συνελεύσεων των μονάδων. Το κύριο θέμα συζήτησης ήταν οι σχέσεις με το λαό και η κριτική των παραπτώματων ή η επιβολή κυρώσεων σε συνάρτηση με τις συμπεριφορά των μαχητών.

Η διάκριση ενδιάμεσων και μακροπρόθεσμων στόχων

Στο τρίτο σημείο που το ΕΑΜ βάσισε την απήχυσή του ήταν στο γεγονός ότι είχε σαφή συνείδηση ότι οι κοινωνικές συνεργασίες οικοδομούνται πάνω σε πολιτικές συμφωνίες. Αυτό βέβαια προϋπέθετε έναν οργανικό συγκερασμό ενδιάμεσων στόχων και στρατηγικών επιδιώξεων, χωρίς οι τελευταίοι να απορροφούν τους πρώτους στη βάση όρων «καθαρότητας» και «αυθεντικών» στρατηγικών προσανατολισμών στα πλαίσια ευνοϊκών πολιτικών πλαισίων. Αυτό εξασφάλισε όρους πολιτικών συμμαχιών για τους οποίους επέμενε ο Λένιν στο πρόγραμμα της 3ης Διεθνούς και αποδείχθηκαν η λυδία λίθος για την ανάπτυξη του ΕΑΜ.

Αυτό ήταν που έδωσε τη δυνατότητα για μια ευρύτατη πολιτική συμμαχιών, παρέχοντας στο ΚΚΕ τη δυνατότητα να εξασφαλίζει την συνέργεια ευρύτερων κοινωνικών συνόλων που αναζητούσαν μια δικαιολογία για να συνταχθούν πολιτικά με το ΚΚΕ, η συνύπαρξη με το οποίο πρότινος φάνταζε αδύνατη. Η ύπαρξη δυνάμεων σοσιαλιστικής αναφοράς όπως το ΣΚΕ-ΕΛΔ των Σβώλου-Τσιριμώκου, του ΣΚΕ του Πασαλίδη αλλά και η εκδηλωμένη πρόθεση συνεργασίας με τμήματα του παραδοσιακού πολιτικού κόσμου, όπως ο Γ. Παπανδρέου στον οποίο προτάθηκε ακόμη και η προεδρία του ΕΑΜ ή τον Π. Κανελλόπουλο.

Είναι ενδεικτικό αυτό που το ΚΚΕ έκανε σε επίπεδο συνδικαλιστικών οργάνωσεων. Για να εξασφαλιστεί η ενότητα της εργατικής τάξης χρειάστηκε ακόμα και να διατηρηθούν τεχνητά οι μικρότερες πολιτικές ομάδες. Στα διοικητικά όργανα του ΕΕΑΜ, για παράδειγμα, αντιπροσωπεύτηκαν όλες οι συνδικαλιστικές παρατάξεις και μάλιστα υποχρεωτικά με ίσο αριθμό αντιπροσώπων. Το ίδιο συνέβη με την τριμελή γραμματεία των Θεού, Καλομοίρη, Στρατή, και μάλιστα όταν μια από τις βασικές παρατάξεις δεν είχε επαρκή αριθμό στελεχών, μόνο τότε άλλη παράταξη, επίσης αναλογικά, συμπλήρωνε τον αριθμό. Η διασφάλισή του είχε αναγορευθεί από τον ίδιο το Γ. Σιάντο, γ.γ. του ΚΚΕ, ως ο κυρίαρχος στόχος την πολιτικής του ΚΚΕ και στη μεταπολεμική περίοδο, κάποτε με εξαιρετικά αρνητικές συνέπειες.

Η ύπαρξη ενδιάμεσων στόχων επέτρεψε το φαινόμενο της ΠΕΕΑ. Η κυβέρνηση του Βουνού αναδείχθηκε σε πραγματική πολιτική εξουσία στα βουνά, προσφέροντας πραγματικές λύσεις στην οργάνωση και την προστασία της κοινωνικής ζωής. Οι πράξεις και οι αποφάσεις της ΠΕΕΑ και του Εθνικού Συμβουλίου ξεπερνούσαν τις 550 με μια θεματολογία που ξεκινούσε από την οργάνωση του ΕΛΑΣ και τις σχέσεις με τον Τίτο και έφτανε μέχρι ζητήματα προστασίας των δασών, τη διαχείριση των δημοσίων κτημάτων, την οργάνωση σχολικών βιβλιοθηκών, τον καθορισμό του ύψους του φόρου και του παρακρατήματος που απέδιδε η κάθε περιοχή. Και αυτά πέρα από την οργάνωση μηχανισμών λαϊκής αυτοδιοίκησης και δικαιοσύνης που λειτουργούσαν στα πλαίσια ενός εξαιρετικά οργανωμένου θεσμικού πλαισίου. Άλλωστε, το όλο καθεστώς νομιμοποιήθηκε από εκλογές, τον Απρίλιο του 1944, για τις οποίες υπολογίστηκε ότι περίπου 1.500.000 άνθρωποι συμμετείχαν, πολλοί περισσότεροι από τους 1.200.000 εκλογείς του 1936.

Ένας επιπλέον όρος που εξηγεί το φαινόμενο του ΕΑΜ ήταν ότι οι όποιες αναλύσεις ήταν απόλυτα αντίστοιχες των συνθηκών της συγκυρίας. Το ΚΚΕ της εποχής δεν είχε την ανάγκη να πείσει ότι ήταν επαναστατικό. Γι' αυτό δεν εγγκαταλείφθηκε σε επίπλαστες αναλύσεις προϊόντα του ακτιβιστικού ενθουσιασμού, «να μην αποκοιμίζεται κανείς πάνω σε προσωρινές επιτυχίες, να μην ξεγελιέται», όπως έλεγε το πρόγραμμα του ΕΑΜ αλλά να «βλέπει» κάθε φορά τις αντικειμενικές συνθήκες. Και οι αντικειμενικές συνθήκες σήμαιναν ότι η διαθεσιμότητα των μαζών και μάλιστα με την ευρύτητα που απαιτούσε η αντιστασιακή προσπάθεια δεν μπορούσε να εξασφαλιστεί παραγνωρίζοντας τις πραγματικές συνθήκες.

Με άξονα τη λογική ότι το ΕΑΜ όφειλε να διευρύνεται συνέχεια και να αυξάνει το βαθμό πολιτικοποίησης των ανθρώπων, επιχείρησε και άλλαξε το σύνολο της πολιτικής συμπεριφοράς και νοοτροπίας των ανθρώπων. Οι θεσμοί πολιτικής πατρωνιάς, οι εμπειρίες προσωποπαγών δικτύων πολιτικής επιρροής, η ανυπαρξία ενός συστήματος οργανωμένων κομματικών σχέσεων όφειλε να αντικατασταθεί από νέες μορφές πολιτικής συγκρότησης, δύσκολα συμβατές με το πολιτικό παρελθόν των ανθρώπων.

Πολλά στηρίχθηκαν στο γεγονός ότι το ΕΑΜ απέφυγε να τρομάξει τις μάζες αυτές, επιμένοντας σε μεσοπρόθεσμους στόχους. Είναι ενδεικτικό ότι ακόμα και μέσα στον ίδιο τον ΕΛΑΣ μεγάλο τμήμα των μαχητών του ελάχιστα γνώριζε περί κομμουνισμού. Υπήρχε άλλωστε και η οργανωμένη προσπάθεια των Βρετανών να δημιουργήσουν ρήγματα στον ΕΛΑΣ, προσεταιριζόμενοι αυτούς που θεωρούσαν μη κομμουνιστές στο εσωτερικό του.

Στη βάση της παραδοχής των πραγματικών πολιτικών περιορισμών που αντιμετώπιζε, το ΕΑΜ επιχείρησε να ηγεμονεύσει ακόμα και στο προσφορότερο πεδίο για τον αστικό πολιτικό λόγο, την εθνική ιδεολογία. Θεώρησε ότι ήταν υποχρεωμένο να λάβει υπόψη του τη μακραίωνη ιδεολογική διαμόρφωση του λαού στη βάση του πατριωτισμού. Γι' αυτό για το ΕΑΜ η «παλλαϊκότητα» του αντικατοχικού αγώνα τον δικαιολογούσε ως αγώνα «εθνικό». Ήταν, δηλαδή, αγώνας εθνικοαπελευθερωτικός, συνδεδεμένος με μια παράδοση φιλελεύθερου εθνικισμού που επιχείρησε να συνδέσει τον πατριωτισμό με τη διεύρυνση των δομών πολιτικής ελευθερίας, αρνήθηκε ότι οι ταξικές διακρίσεις αφομοιώνονται από το έθνος και συνδέθηκε με το στόχο της «εθνικής απελευθέρωσης», που σχετίστηκε, άλλωστε και με το μαρξισμό, κατά τον τρόπο που αυτό έγινε με τα ανταποικιοκρατικά κινήματα του 1950-1960 στον Τρίτο Κόσμο.

Η επεξεργασμένη αυτή συγχώνευση εθνικής ιδεολογίας και ταξικών αναφορών από το ΕΑΜ είχε καταστεί ευρέως αξιόπιστη στις μάζες και μάλιστα σε πείσμα της «ιδεολογίας του αντεθνικού ΚΚΕ». Χρειάστηκε βεβαίως να αποδειχθεί στην πράξη. Έτσι, καθ' όλη τη διάρκεια της Κατοχής, ιδίως το ΚΚΕ, επιδόθηκε σε μια ατέρμονη φιλολογία σε σχέση με τα εθνικά δίκαια, την ενσωμάτωση της Κύπρου και των Δωδεκανήσων στην Ελλάδα, πρωτοστάτησε στις μαζικές διαδηλώσεις κατά της βουλγαρικής κατοχής και διέλυσε όλες τις απόπειρες να συγκροτηθούν αυτονομιστικές οργανώσεις Σλαβομακεδόνων με το πρόσχημα των αναγκών της βαλκανικής αντίστασης. Είναι ενδεικτικό ότι όταν έμπαιναν στην ελληνική μεθόριο αντάρτες του Τίτο με διακριτικά της «Μακεδονίας», ο ΕΛΑΣ τους υποχρέωνε να τα αφαιρέσουν.

Είναι προφανές, όμως, ότι οι όποιες δυνατότητες διανοίγονταν με την πολιτική της προσεκτικής πολιτικής διαπαιδαγώγησης των μαζών, ενσωμάτωναν και τεράστιους κινδύνους: ιδίως με τη μορφή ενός άκρατου ρεφορμισμού και μιας συμβιβαστικής λογικής που διακινδύνευε να δώσει το πλεονέκτημα στον κοινωνικό αντίπαλο. Υπήρχε, επίσης, ο κίνδυνος του εσωτερικού διχασμού του κόμματος με την οριοθέτηση δύο διακριτών τάσεων, της επαναστατικής και της συμβιβαστικής υπό το κράτος μάλιστα μιας εντελώς ασαφούς στάσης της Σοβιετικής Ένωσης, που αρνούνταν κάθε σαφή τοποθέτηση απέναντι των προοπτικών που έθετε το ΕΑΜ. Έπρεπε κάθε στιγμή να σχοινοβατεί κανείς ανάμεσα στον κίνδυνο εκφυλισμού και στη δυνατότητα να κεφαλαιοποιεί της ενδιάμεσες νίκες και να τις διανοίγει σε νέες προοπτικές αναβαθμισμένων στρατηγικών επιδιώξεων.

ΝΙΚΟΣ Γ. ΣΒΟΡΩΝΟΣ

**ΕΠΙΣΚΟΠΗΣΗ ΤΗΣ
ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΗΣ
ΙΣΤΟΡΙΑΣ**

**ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΚΟΣ ΟΔΗΓΟΣ
ΣΠΥΡΟΥ Ι. ΑΣΔΡΑΧΑ**

**ΙΣΤΟΡΙΚΗ
ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ**

ΘΕΜΕΛΙΟ

14^η Έκδοση

3. Ἡ βασιλεία τῆς Δεξιᾶς

Πραγματικά, ὅπως θὰ μπορούσε νὰ περιμένει κανεὶς, τὴν περίοδο ποὺ ἀκολουθεῖ ἀμέσως τὸν ἐμφύλιο πόλεμο τὴ χαρακτηρίζει μιὰ χωρὶς προηγούμενο ἀνισοροπία τῆς πολιτικῆς ζωῆς : ἡ δεξιὰ, μάλιστα ἡ ἄκρα δεξιὰ, ὑποστηριζόμενη ἀμεσα ἀπὸ τὶς ἀμερικανικὲς ὑπηρεσίες, κατάφερε νὰ παραμερίσει ἀπὸ τὴν κυβέρνησι τῆς χώρας ὅ,τι φιλελεύθερο καὶ μετριοπαθὲς στοιχεῖο ἀπόμεινε καὶ νὰ μονοπωλήσῃ τὴν ἐξουσία. Οἱ «φιλελεύθεροι» κατεύθυνσης κυβερνήσεις ποὺ βγῆκαν ἀπὸ τὶς ἐκλογές (1950 καὶ 1951) χρειάστηκαν νὰ παραχωρήσουν τὴ θέση τους σὲ μιὰ «ἰσχυρὴ κυβέρνησι» ποὺ τὴν ἡγεσία της εἶχε ἡ ἄκρα δεξιὰ καὶ περιλάβαινε ὀρισμένους κεντρικούς ἡγέτες. Ὁ «Ἑλληνικὸς Συναγερμὸς» ποὺ ἰδρύθηκε στὰ 1951, ἐξασφάλισε, χάρι στὸ πλειοψηφικὸ ἐκλογικὸ σύστημα ποὺ ἐπεβλήθηκε μὲ τὴν ἀμεση ἐπέμβασι τῆς ἀμερικανικῆς πρεσβείας, τὰ 49% τῶν ψήφων. Χάρη στὴν κούρασι ἐνὸς λαοῦ συντριμένου ἀπὸ τὸν πόλεμο καὶ τοὺς ἀδελφοκτόνους ἀγῶνες, χάρι ἐπίσης στοὺς χειρισμοὺς τῶν ἐκλογικῶν συστημάτων καὶ στὶς ἠθικὲς καὶ οἰκονομικὲς πιέσεις, μάλιστα στὴ βία καὶ στὴν ἐκλογικὴ νοθεία, αὐτὸ τὸ κόμμα τῆς δεξιᾶς, ποὺ πῆρε ἀπὸ τὰ 1955 τὸ ὄνομα «Ἑθνικὴ Ριζοσπαστικὴ Ἐνωσις» (Ε.Ρ.Ε.), κατόρθωσε νὰ κρατηθεῖ στὴν ἐξουσία ὡς τὸ 1963. Τὸ πολίτευμα ἔμενε ἐπιφανειακὰ μιὰ «βασιλευόμενη κοινοβουλευτικὴ Δημοκρατία», ἀλλὰ στὴν πραγματικότητα ἡ ἐξουσία περνοῦσε στὰ χέρια ἐξω-κοινοβουλευτικῶν δυνάμεων ποὺ κατέληξαν νὰ συγκροτήσουν μιὰ πραγματικὴ παράλ-

ληγή κυβέρνηση που υπερασπίζε κάθε επίσημη κυβέρνηση : ο βασιλιάς και το περιβάλλον του· ο στρατός που τελούσε από τὰ 1952 σὲ ἄμεση ἐξάρτηση ἀπὸ τὸ Ν.Α.Τ.Ο. ἄρα καὶ ἀπὸ τὶς Ἑνωμένες Πολιτεῖες, καὶ διοικοῦνταν στὴν πραγματικότητα ἀπὸ μιὰ μυστικὴ ὀργάνωση, τὸν Ι.Δ.Ε.Α., ἰδρυμένη στὰ 1944· ὕστερα, οἱ μυστικὲς ὑπηρεσίες (Κ.Υ.Π.) ὅπου ἡ C.I.A. εἶχε τοποθετήσει τοὺς ἀνθρώπους τῆς· τέλος ἡ ἀστυνομία καὶ οἱ παραστρατιωτικὲς δυνάμεις (σώματα πολιτοφυλακῆς : Τ.Ε.Α., πού δροῦσαν στὴν ὕπαιθρο), ὅλοι οἱ παραπάνω ἀποτελοῦσαν τοὺς κύριους τροχοὺς τοῦ παράλλου κράτους.

Ὁ δεύτερος παγκόσμιος πόλεμος, ἡ ξένη κατοχή, οἱ ἐσωτερικὲς ταραχὲς πού κατέληξαν στὸν ἐμφύλιο πόλεμο τῶν ἐτῶν 1946-1949, εἶχαν κατερειπώσει τὴ χώρα. Οἱ ἀνθρώπινες ἀπώλειες ἀνῆλθαν στὰ 7-8% τοῦ πληθυσμοῦ, ἡ ἀγροτικὴ παραγωγή μειώθηκε περισσότερο ἀπὸ 70%, ἡ ναυτιλία ἔχασε πάνω ἀπὸ 73% τῆς χωρητικότητάς της, ἡ ὑποδομὴ τῆς χώρας καταστράφηκε σχεδὸν ὁλοκληρωτικά. Περισσότερο ἀπὸ χίλια χωριά καταστράφηκαν· τὸ νόμισμα ἐκμηδενίστηκε. Καθὼς, ὥστόσο, τὰ ποσὰ πού εἰσέπραξε ἡ Ἑλλάδα ὡς πολεμικὲς ἀποζημιώσεις ἦταν ἐλάχιστα σὲ σχέση μὲ τὴν πραγματικὴ ἀξία τῶν ἀπωλειῶν, ἡ ἀνασυγκρότηση τῆς χώρας δὲν μποροῦσε νὰ ξεκινήσει παρὰ μὲ τὴν ἄμεση βοήθεια καὶ τὴ μαζικὴ εἴσοδο ξένων ἰδιωτικῶν κεφαλαίων μὲ ὅλες τὶς ὑποχρεώσεις οἰκονομικοῦ καὶ πολιτικοῦ χαρακτήρα τὶς ὁποῖες συνεπάγονται. Κατὰ τὴν περίοδο 1944 — Ἰούνιος 1946 ἡ «ξένη βοήθεια στὴν Ἑλλάδα» ὑπολογίζεται σὲ 4.600 ἑκατομμύρια δολλάρια περίπου, ἀπὸ τὰ ὁποῖα 4.000 ἑκατομμύρια προερχόμενα ἀπὸ τὶς Ἑνωμένες Πολιτεῖες. Ὡστόσο, ἓνα ἐλάχιστο μέρος αὐτοῦ τοῦ ποσοῦ (21%) χρησιμοποιοῦντο σὲ παραγωγικὲς ἐπενδύσεις· τὸ μέγιστο μέρος (54%) ἀφιερώθηκε στοὺς στρατιωτικοὺς ἐξοπλισμοὺς καὶ στὶς στρατιωτικὲς δαπάνες. Ἡ εἴσοδος τῶν ξένων κεφαλαίων ἰδιωτικῆς προέλευσης στὴν Ἑλλάδα ἀπὸ τὸ 1953, χάρις στοὺς νόμους πού τοὺς παραχωροῦσαν ὑπερβολικὰ προνόμια, μεταμόρφωσε σχεδὸν τὴν οἰκονομία τῆς χώρας σὲ οἰκονομία νεοαποικιακοῦ τύπου. Δὲν εἶναι λοιπὸν καθόλου ἐκπληκτικό, ἂν αὐτὴ ἡ οἰκονομία παρὰ τὶς ποσοτικὲς τῆς ἐπιτυχίες παρουσιάζει περισσότερο ἀπὸ κάθε ἄλλη φορὰ παρασιτικὸ καὶ μὴ ἰσοροπημένο χαρακτήρα. Παρὰ τὶς φορολογικὲς καὶ τὶς ἄλλες εὐκολίες πού τοῦ παραχωρήθηκαν, ὁ τομέας τῆς βιομηχανίας παραμένει ἐξαιρετικὰ ἀδύνατος. Ἀποτελεῖται κυρίως ἀπὸ μικρὲς καὶ μεσαῖες ἐπιχειρήσεις μὲ περιορισμένο κεφάλαιο, προσανατολισμένες στὴν παραγωγή καταναλωτικῶν ἀγαθῶν· μεγάλο μέρος ἀπ’

αὐτὲς διατηρεῖ ἀκόμη βιοτεχνικὸ χαρακτήρα. Ἡ γεωργία παραμένει πάντα ὁ σημαντικότερος κλάδος τῆς ἐλληνικῆς οἰκονομίας, ἀλλὰ τὰ μέτρα ποὺ πάρθηκαν γιὰ τὸν ἐκσυγχρονισμό τῶν ἀγροτικῶν τεχνικῶν, τῇ βελτίωσιν τῆς παραγωγικότητος καὶ τὸν ὀρθολογισμό τῆς παραγωγῆς δὲν κατέληξαν παρὰ σὲ μέτρια ἀποτελέσματα. Οἱ χωρικοί, ποὺ μετὰ ἀπὸ τὴν ἀγροτικὴ μεταρύθμιση ἔγιναν κύριοι μικρῶν δυσκολοκαλλιέργητων ἀγρομεριδίων, ἀποτελοῦν μιὰ φτωχὴ τάξιν ἐξαρτημένη ἀπὸ τὶς τράπεζες καὶ τοὺς ἐμπόρους. Ὁ τριτογενὴς τομέας (ἐμπόριο, μεταφορές, ὁλόκληρη σειρὰ ὑπηρεσιῶν λίγῳ πολὺ παρασιτικῶν), ἀναπτυγμένος ὑπερβολικὰ, παραμένει γενικὰ ὁ περισσότερον ἐπικερδὴς κλάδος. Ὡστόσο, ὑπάρχει ἓνας ἀριθμὸς ποσοτικῶν πραγματοποιήσεων. Ἐτσι, παρ' ὅλα αὐτὰ ἡ οἰκονομία φτάνει ἀπὸ τὰ 1951 τὸ προπολεμικὸ τῆς ἐπίπεδο γιὰ νὰ τὸ ξεπεράσει κατὰ πολὺ κατόπιν. Ἡ ἀγροτικὴ παραγωγή διπλασιάζεται ἀνάμεσα στὰ 1952 καὶ 1963, ἡ βιομηχανικὴ παραγωγή αὐξάνει κατὰ 100%, ὁ ἐμπορικὸς στόλος μὲ ἐλληνικὴ σημαία ξαναβρίσκει τὴν προπολεμικὴν του χωρητικότητα, ἐνῶ ὁ στόλος τῶν ἐλλήνων ἐφοπλιστῶν μὲ ξένη σημαία κατέχει τὴν τρίτην θέσιν στὴν παγκόσμιαν ναυτιλία. Ἡ αὐξηση τοῦ ἀκαθάριστου ἐθνικοῦ εἰσοδήματος φαίνεται ἐντυπωσιακὴ : ἀπὸ 80 δολλάρια κατὰ κεφαλὴ πρὶν ἀπὸ τὸν πόλεμον περνᾷ σὲ 112 δολλάρια στὰ 1951, σὲ 270 στὰ 1956, γύρω στὰ 500 στὰ 1964.

Αὐτὲς οἱ ποσοτικὲς μεταβολὲς καθὼς καὶ ἡ ἐναρξὴ ἑνὸς μετασχηματισμοῦ στὶς οἰκονομικὰς δομὰς ἄρχισαν νὰ μεταβάλλουν ἀργὰ τὶς κοινωνικὰς δομὰς. Ἡ κατανομή τοῦ ἐνεργοῦ πληθυσμοῦ, ὁ ὁποῖος αὐξήθηκε ἐλαφρὰ σὲ σχέση μὲ τὸν ἀντίστοιχον πρὶν ἀπὸ τὸν πόλεμον (42% τοῦ συνολικοῦ πληθυσμοῦ στὰ χρόνια 1940-1944, 44% στὰ 1961), τροποποιεῖται πρὸς ὄφελος τῆς βιομηχανίας καὶ τῶν ὑπηρεσιῶν. Ἡ γεωργία, ποὺ ἀπασχολοῦσε προπολεμικὰ τὰ 60% τοῦ ἐνεργοῦ πληθυσμοῦ καὶ συμμετεῖχε κατὰ 50% στὸ σχηματισμὸ τοῦ ἀκαθάριστου ἐθνικοῦ εἰσοδήματος, δὲν ἀπασχολεῖ στὰ 1952 παρὰ τὰ 56,8%, στὰ 1962 τὰ 53,4% τοῦ ἐνεργοῦ πληθυσμοῦ, ἐναντι 21,1% καὶ 22,1% ἀντίστοιχα γιὰ τὴ βιομηχανία καὶ 22,1% καὶ 24,2% γιὰ τὶς ὑπηρεσίες. Δὲν συμμετέχει στὸ σχηματισμὸ τοῦ ἀκαθάριστου ἐθνικοῦ εἰσοδήματος γι' αὐτὰ τὰ ἴδια χρόνια παρὰ κατὰ 33,5% καὶ 27,6% ἐναντι 21,4% καὶ 26,6% τῆς βιομηχανίας καὶ 43,9% καὶ 42,5% τῶν ὑπηρεσιῶν. Ὁ ἀστικός πληθυσμὸς ὁ συγκεντρωμένος σὲ οἰκιστικὰς συναθροίσεις ἀνώτερες τῶν 10.000 κατοίκων αὐξάνει σταθερὰ : ἀπὸ 33% στὰ 1940 περνᾷ στὰ 39% στὰ 1951, στὰ 44% στὰ 1961. Θὰ ἦταν ἀναμφίβολα ὑπερβολικὸ νὰ μιλήσουμε γιὰ βαθιὰ ἀλλαγὴ τῆς ἐλληνικῆς

κοινωνίας σ' αὐτὴ τὴν περίοδο σὲ σχέση με τὴν προπολεμική· οἱ περισσότεροι ἀξιοσημείωτες δομικὲς μεταβολές, ἐκεῖνες ποὺ ἀφοροῦν τὴν ἀγροτιά, χρονολογοῦνται οὐσιαστικά πρὶν ἀπὸ τὸν πόλεμο (στὰ 1945 ἡ μεγάλη γεωκτησία δὲν ἀποτελοῦσε παρὰ τὰ 8% τῆς καλλιεργήσιμης ἐπιφάνειας)· μπορεῖ τουλάχιστο νὰ διαπιστώσει κανεὶς μιὰ τάση ἐπιτάχυνσης τῶν μεταβολῶν τῶν οἰκονομικῶν καὶ κοινωνικῶν δομῶν καὶ κυρίως τῇ συνειδητοποίηση τοῦ γεγονότος ὅτι ἡ πολιτικὴ ποὺ ἀσκοῦσε ἡ δεξιὰ ἀνέκοπτε κάθε προσπάθεια οἰκονομικῆς, πολιτικῆς καὶ κοινωνικῆς ἀνανέωσης, κάθε ἐκσυγχρονισμό τῆς ζωῆς τῆς χώρας.

Τὸ κλίμα τῆς νομιμοποιημένης τρομοκρατίας καὶ ὁ μηχανισμὸς τῶν ἐκτακτῶν μέτρων ποὺ κατὰ τὸν ἐμφύλιο πόλεμο τέθηκαν σὲ ἰσχὺ ἐναντίον τῆς ἀριστερᾶς καὶ τῆς ἄκρας ἀριστερᾶς καὶ ποὺ ἐνισχύθηκαν μετὰ τὸ 1958 κατέληξαν νὰ χτυποῦν κάθε ἀντιπολιτευόμενο, χωρὶς νὰ κατορθώσουν νὰ ἀνακόψουν τὴν πρόοδο τῆς ἀντιπολίτευσης ποὺ κέρδιζε πλατιά στρώματα τοῦ πληθυσμοῦ: τοὺς ἐργάτες, ὀρισμένους μικροὺς καὶ μέσους ἀστούς ποὺ εἶχαν ἐνισχυθεῖ ἀπὸ τὴν οἰκονομικὴ ἀνάπτυξη, μεγάλο ἀριθμὸ ἐπιχειρηματιῶν λιγότερο ἢ περισσότερο ἀνεξάρτητων ἀπὸ τὸ ἐξωτερικό, χωρὶς νὰ μιλήσουμε γιὰ τὰ παρασιτικὰ κοινωνικά στρώματα ποὺ ἦταν ἰδιαίτερα πολυάριθμα στὶς πόλεις (κυρίως στὴν Ἀθήνα)· τέλος τὴν ἀγροτιά ποὺ, ἔχοντας μπεῖ στὸ κύκλωμα τῶν καπιταλιστικῶν σχέσεων, ἀνοίγεται ὅλο καὶ περισσότερο στὴ ζωὴ τῶν πόλεων καὶ γίνονται περισσότερο δύσκολη ἡ χειραγώγησή της. Ὅλοι αἰσθάνονταν βαθιά, ἄλλοι ἄμεσα ἄλλοι ἔμμεσα, τὶς συνέπειες μιᾶς πολιτικῆς ἐξαρτημένης δίχως ὅρους ἀπὸ τὸ ἐξωτερικό, πολιτικὴ στὴν ὑπηρεσία μιᾶς κοντόφθαλμης ὀλιγαρχίας. Γιατὶ στὸ τέλος τῆς γραφῆς, οἱ πρόοδοι ποὺ σημειώσαμε παραπάνω δὲ κατὰφερναν νὰ ζήσουν τὸν πληθυσμὸ τῆς Ἑλλάδας. Ἡ ἀνεργία καὶ ἡ ὑποαπασχόληση συνεχίζονταν (20% τοῦ ἐνεργοῦ πληθυσμοῦ, ποσοστὸ ποὺ εἶναι ἀνώτερο ἀπὸ τὴ δημογραφικὴ αὔξηση), τὸ ἐθνικὸ εἰσόδημα ἔμενε ἀνισότατα κατανεμημένο, τὸ φορολογικὸ σύστημα, βασισμένο στοὺς ἔμμεσους φόρους, (75%), ἐπληττε τοὺς οἰκονομικὰ ἀσθενέστερους. Ὑπολογίζεται ὅτι, ἐνῶ τὸ εἰσόδημα τῶν βιομηχανῶν εἶχε διπλασιαστεῖ στὰ 1951 σὲ σχέση με τὸ ἀντίστοιχο τοῦ 1939, τὸ ὕψος τῶν φόρων τοὺς εἶχε μειωθεῖ κατὰ τὸ ἡμίσι. Τὸ μερίδιο τοῦ φόρου σὲ σχέση με τὸ εἰσόδημα τῶν βιομηχανικῶν καὶ ἐμπορικῶν ἐπιχειρήσεων, ποὺ ἀνέρχονταν στὰ 1958 σὲ 55,9%, ἔπεφτε στὰ 1961 σὲ 48,9%. Ἀντίθετα, τὸ ποσοστὸ αὔξησης τῶν ἡμερομισθίων δὲν ἀντιστοιχοῦσε παρὰ στὸ ἡμίσι τοῦ ποσοστοῦ αὔξησης τῆς παραγωγικότητος.

Στὴ βάση τῆς ὁλοένα ἰσχυρότερης ἀντιπολίτευσης βρίσκον-

ταν αὐτὲς οἱ κοινωνικὲς δυνάμεις. Ἡ «Ἐνιαία Δημοκρατικὴ Ἀριστερά» (Ε.Δ.Α.) συγκέντρωνε καὶ ἀναδιοργάνωνε (1951) τὰ κομμουνιστικὰ καὶ φιλοκομμουνιστικὰ στοιχεῖα, τοὺς ἀριστεροὺς σοσιαλιστὲς καὶ ἓνα σημαντικὸ μέρος τῶν παλιῶν ἀντιστασιακῶν τοῦ Ε.Α.Μ. πού, μόλις πέρασε τὸ πλήγμα τοῦ ἐμφύλιου πολέμου, ξανάβρισκαν τὴν ἐπιρροή τους. Οἱ πολιτικοὶ σχηματισμοὶ ποὺ ἐκπροσωποῦσαν τοὺς φιλελεύθερους καὶ τοὺς μετριοπαθεῖς καὶ τῶν ὁποίων ὁ κατακερματισμὸς ὀφειλόταν περισσότερο στὸν ἀνταγωνισμό τῶν ἡγετῶν τους παρά σὲ θεμελιώδεις ἰδεολογικὲς διαφορές, εἶχαν συμβάλει στὴ διατήρηση τῆς δεξιᾶς στὴν ἐξουσία· κατὰ φερναν, κάπως ἀργά (1961) νὰ ἐνωθοῦν στὴν «Ἐνωση Κέντρου» (Ε.Κ.) ποὺ συμπεριλάβαινε, πέρα ἀπὸ τοὺς σχηματισμοὺς ποὺ ἔβγαιναν ἀπὸ τὸ παλιὸ φιλελεύθερο κίνημα, ὀρισμένα στοιχεῖα ποὺ εἶχαν ἀποχωρίσει ἀπὸ τὴ δεξιὰ καὶ κάποια σοσιαλίζοντα κινήματα ποὺ εἶχαν πάρει μέρος στὸ Ε.Α.Μ.

Ἡ ἀπάντηση τῆς δεξιᾶς καὶ τῶν ἐξω-κοινοβουλευτικῶν τῆς δυνάμεων ἦταν ἡ ἐνταση τῶν καταναγκαστικῶν μέτρων καὶ ἡ πολιτικὴ δολοφονία. Ἡ δολοφονία τοῦ βουλευτῆ τῆς Ε.Δ.Α. *Γρηγόρη Λαμπράκη* (Μάιος 1963) ἀπὸ μιὰ ὁργάνωση τῆς ἄκρας δεξιᾶς καὶ μὲ τὴ συνενοχὴ τῆς ἀστυνομίας, ἐν ἀγνοίᾳ — καθὼς φαίνεται — τῆς κυβέρνησης, ἔδειχνε ποὺ βρισκόταν ἡ πραγματικὴ ἐξουσία. Ἡ γενικὴ ἀποδοκιμασία ποὺ προκάλεσε ἡ δολοφονία συνέβαλε στὴν ἀνυποληψία τῆς δεξιᾶς καὶ στὴν ἐνταση τῆς πάλης τῶν δημοκρατικῶν δυνάμεων ποὺ ἀπαιτοῦσαν τὴν παραίτηση τῆς κυβέρνησης καὶ τὴν προσφυγὴ σὲ ἐκλογές. Ὑστερα ἀπὸ μερικὸς ἀνεπιτυχεῖς ἐλιγμούς, τὸ Παλάτι χρειάστηκε τελικὰ νὰ ὑποχωρήσει. Στὶς ἐκλογές τῆς 3ης Νοεμβρίου 1963 ὁ συνασπισμὸς τοῦ Κέντρου ἔπαιρνε τὰ 42% τῶν ψήφων καὶ στὶς ἐκλογές τῆς 16ης Φεβρουαρίου 1964 ἐξασφάλιζε τὴν ἀπόλυτη πλειοψηφία (52,72% τῶν ψήφων μὲ 171 ἔδρες ἐναντι 107 τῆς δεξιᾶς καὶ 22 τῆς Ε.Δ.Α.). ὁ ἀρχηγὸς τοῦ συνασπισμοῦ, *Γεώργιος Παπανδρέου*, σχημάτιζε τὴν κυβέρνηση.

4. Τὸ Κεντρῶο διάλειμμα

Ἡ ἀνάληψη τῆς ἐξουσίας ἀπὸ τὸ Κέντρο γεννοῦσε τὴν ἐλπίδα ὅτι ἡ Ἑλλάδα θὰ ξανάβρισκε μιὰ κανονικὴ πολιτικὴ καὶ κοινωνικὴ ζωὴ, ποὺ εἶχε διακοπεῖ ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τῆς δικτατορίας τοῦ *Γεωργίου Β'* καὶ τοῦ *Μεταξά*. Αὐτὴ τὴν ἐλπίδα καὶ τὴν ἀπέραντη ἀνακούφιση ποὺ αἰσθάνθηκε ἡ μεγάλη πλειοψηφία τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ τίς δικαιολογοῦσαν οἱ δοκιμὲς τῆς κυβέρνησης νὰ ἀσκήσει μιὰ

κοινωνική πολιτική ανακαταθέτοντας τὸ ἐθνικὸ εἰσόδημα, νὰ ἀναθεωρήσῃ πρὸς ὄφελος τῆς Ἑλλάδας τὰ προνόμια ποὺ εἶχαν παραχωρηθεῖ στὰ ξένα κεφάλαια, νὰ προγραμματίσῃ, ὕστερα ἀπὸ ἐπιστημονικὴ μελέτη, τὴν οἰκονομία τῆς ὁποίας ἐντεινόταν ὁ ρυθμὸς (ποσοστὸ αὐξήσεως 8% στὰ 1965) καὶ οἱ δομές τῆς ἔτειναν νὰ ἰσοροπήσουν (γιά πρώτη φορά ἡ ἀξία τῆς βιομηχανικῆς παραγωγῆς ὑπερβαίνει τὴν ἀντίστοιχη τῆς γεωργίας), νὰ ἐκσυγχρονίσει καὶ νὰ ἐκδημοκρατίσῃ τὴ δημόσια ἐκπαίδευση καὶ κυρίως νὰ φιλελευθεροποιήσῃ τὸ πολίτευμα (προσπάθεια νὰ ἐκδημοκρατίσῃ τὸ συνδικαλιστικὸ κίνημα, νὰ προστατεύσῃ τὶς ἀτομικὲς ἐλευθερίες, νὰ ἀπαμβλύνῃ τὰ ἑκτακτὰ μέτρα). Βέβαια, ἡ δράση τοῦ Κέντρου ἦταν κάτι περισσότερο ἀπὸ δειλὴ. Ἡ ἔλλειψη συνοχῆς σ' αὐτὸν τὸ συνασπισμὸ, ὁ συντηρητισμὸς μεγάλου μέρους ἀπὸ τὶς ὁμάδες ποὺ τὸν ἀποτελοῦσαν ὡδηγοῦσαν σὲ μιὰ ἀναποφάσιστη πολιτικὴ ποὺ ἰσχυριζόταν ὅτι μπορεῖ νὰ κυβερνήσῃ ταυτόχρονα ἐναντίον τῆς ἄκρας ἀριστερῆς καὶ τῆς ἄκρας δεξιᾶς, καὶ ἐμπόδιζε τὴν καθάρση τοῦ κρατικοῦ μηχανισμοῦ, κυρίως τοῦ στρατοῦ, τῆς ἀστυνομίας καὶ τῆς χωροφυλακῆς ἀπὸ τὰ φιλοφασιστικὰ στοιχεῖα ποὺ κρατοῦσαν τὶς καίριες διοικητικὲς θέσεις. Ἡ κεντρικὴ κυβέρνησις ὑπερσκελιζόταν ἀπὸ τὶς ἐξω-κοινοβουλευτικὲς δυνάμεις. Ὡστόσο, παρ' ὅλη τὴ διστακτικότητά της, αὐτὴ ἡ πολιτικὴ ποὺ ἔσπαζε τὸν κλοιὸ τῆς τρομοκρατίας, θεωρήθηκε ἀπὸ τὴν ἐλληνικὴ ὀλιγαρχία ὅτι ἀνοίγε δυνάμειτες πρὸς μιὰ πολιτικὴ ἐξέλιξη ποὺ, μακροπρόθεσμα, θὰ ἔθετε τέρμα στὰ προνόμιά της. Ἀπὸ τὸ ἄλλο μέρος, κάποιες τάσεις ποὺ ἐκδηλώνονταν (κυρίως ἀπὸ τὴν ἀριστερὴν πτέρυγα τοῦ συνασπισμοῦ) πρὸς μιὰ πληρέστερη ἀνεξαρτησία στὴν ἐθνικὴ πολιτικὴ ἀνησχοῦσαν τὶς Ἠνωμένες Πολιτεῖες.

Πραγματικά, ἂν μὲ τὴ Συνθήκη τοῦ Παρισιοῦ (10 Φεβρουαρίου 1947) ἡ Δωδεκάνησος ἐπανερχόταν στὴν Ἑλλάδα, τὸ ζήτημα τῶν Ἑλλήνων τῆς Βόρειας Ἡπείρου καὶ ἡ ὑπόθεση τῆς Κύπρου ἔμεναν ἀκόμη πρὸς ἐπίλυση. Τὸ ζήτημα ποὺ ξαναπαίρνει μιὰ χωρὶς προηγούμενο ὀξύτητα εἶναι τὸ κυπριακὸ, ποὺ εἶχε κατασιγάσει κατὰ τὸν πόλεμο. Ἡ Κυπριακὴ Ἐπιτροπὴ τοῦ Λονδίνου ἀπορίπτει στὰ 1964 τὴ βρετανικὴ προσφορὰ γιὰ τὴν παραχώρηση συντάγματος καὶ ζητᾷ τὸ δικαίωμα τῆς αὐτοδιάθεσης. Ἀπὸ τὸ 1949 οἱ Κύπριοι ποὺ ἀποτελοῦν τὰ 82% τοῦ πληθυσμοῦ τοῦ νησιοῦ (ἐναντι 18% Τούρκων καὶ ἄλλων) κηρύσσονται μὲ 96% τῶν ψήφων (79% τοῦ συνόλου τοῦ ἐνῆλικου πληθυσμοῦ) ὑπὲρ τῆς ἐνώσεως τοῦ νησιοῦ μὲ τὴν Ἑλλάδα. Ὡστόσο ἡ βρετανικὴ κυβέρνησις ἐπέμενε νὰ κρατήσῃ τὸ νησί στὸ καθεστῶς ἀποικίας τοῦ Στέμματος προικισμένης μὲ καταστατικὸ χάρτη (Σύνταγμα τοῦ 1954).

Ἡ Ἑλλάδα πού βρισκόταν ὡς ἐκείνη τῇ στιγμῇ σὲ κατάσταση ἀναμονῆς, φέρνει τὴν ὑπόθεση στὸν Ο.Η.Ε. Μπροστὰ στὶς ὑπεκφυγές τοῦ τελευταίου, ἡ κυπριακὴ ἐπαναστατικὴ ὀργάνωση (Ε.Ο.-Κ.Α.) ἐξαπολύει τὴ νύχτα τῆς 31ης Μαρτίου - 1ης Ἀπριλίου 1955 ἀξιοσημεῖωτο ἔνοπλο ἀγῶνα πού τερματίζεται μὲ τὸ συμβιβασμὸ τῶν συμφωνιῶν Ζυρίχης - Λονδίνου ἀνάμεσα στὴν Τουρκία, τὴν Ἑλλάδα καὶ τὴ Μεγάλῃ Βρεταννίᾳ καὶ τοὺς ἀντιπροσώπους τοῦ ἐλληνικοῦ καὶ τουρκικοῦ πληθυσμοῦ τῆς Κύπρου (1959). Στὶς 16 Αὐγούστου 1960 τὸ νησί ἀνακηρύχθηκε σὲ ἀνεξάρτητὴ Δημοκρατία. Στὰ 1963 ὁ ἀρχιεπίσκοπος Μακάριος, πρόεδρος τῆς Κυπριακῆς Δημοκρατίας, ἀποφάσισε νὰ ἀναθεωρήσει τὸ πολυπλοκὸ καὶ ἐπιβλημένο Σύνταγμα πού ἔκανε δύσκολη, ἀν ὅχι ἀδύνατη, τὴ διακυβέρνηση τῆς χώρας· οἱ βίαιες συγκρούσεις πού ξέσπασαν ἀνάμεσα στὴν ἐλληνικὴ καὶ τουρκικὴ κοινότητα κόντεψαν πολλὰς φορὲς νὰ καταλήξουν σὲ πόλεμο ἀνάμεσα στὴν Ἑλλάδα καὶ στὴν Τουρκία καὶ ἀπειλῆσαν μὲ ἐξάρθρωση τὴ νοτιο-ἀνατολικὴ πτέρυγα τοῦ Ν.Α.Τ.Ο. Ἡ ὑπόθεση τῆς Κύπρου γινόταν ἓνα οὐσιῶδες σημεῖο στὸ ζήτημα τῆς Ἑγγύς Ἀνατολῆς καὶ τῆς Ἀνατολικῆς Μεσογείου : ἡ Σοβιετικὴ Ἐνωση ἐννοοῦσε νὰ μὴν ἐπιχειρήσουν οἱ Ἑνωμένες Πολιτεῖες νὰ ἐπιβάλουν τὴ δική τους λύση, τῆς ὁποίας οἱ μεγάλες γραμμὲς συνίσταντο στὴ διανομὴ τοῦ νησιοῦ ἀνάμεσα στοὺς Ἕλληνες καὶ στοὺς Τούρκους καὶ στὴ διαρκὴ παρουσία στὰ ἐδάφη του τῶν δυνάμεων τοῦ Ν.Α.Τ.Ο. Ἡ ἀδιάλλακτὴ στάση τοῦ ἀρχιεπισκόπου Μακαρίου πού, γιὰ νὰ προστατεύσει τὴν ἐδαφικὴ ἀκεραιότητά τῆς χώρας του, ἐπέμεινε γιὰ μιὰ λύση στὰ πλαίσια τοῦ Ο.Η.Ε. καὶ δὲν δίστασε νὰ παίξει γιὰ τὸ σκοπὸ αὐτὸ τὸ σοβιετικὸ καὶ νασερικὸ χαρτί, ὑποστηρίχτηκε παρὰ κάποιους δισταγμοὺς καὶ μερικὲς ὑποχωρήσεις ἀπὸ τὴν κυβέρνησις Παπανδρέου, ἡ ὁποία ἀντιστεκόταν στὶς ἰσχυρὲς πιέσεις τῶν Ἑνωμένων Πολιτειῶν καὶ δειχνόταν λιγότερο πειθήνια ἀπὸ τὶς δεξιὲς κυβερνήσεις. Οἱ ὀπισθοδρομικὲς δυνάμεις τοῦ ἐσωτερικοῦ καὶ ὀρισμένη ἀμερικανικὴ πολιτικὴ ἀποφάσισαν τὴν πτώση τῆς.

5. Ἡ βασιλικὴ δυναμικὴ ἐπέμβαση καὶ τὸ στρατιωτικὸ πραξικόπημα

Ἡ ἀνοιχτὴ ἐπίθεση ἐναντίον τῆς νόμιμης κυβέρνησης τῆς χώρας ἀρχίζει μόλις ὁ Γ. Παπανδρέου ἀποφασίζει, κάπως ἄργά, νὰ ἐκκαθαρίσει τὸ στρατό. Ἀνακαλύπτεται τότε ἡ ὑπαρξὴ μιᾶς συνωμοσίας πού τὴν εἶχε ὑποθάψει, ὑποτίθεται, μιὰ μυστικὴ στρατιωτικὴ ὀργάνωση, ὁ Α.Σ.Π.Ι.Δ.Α., πού ἀπέβλεπε νὰ ἐγκαθιδρύσει

μια δικτατορία τύπου Νάσερ και στην οποία οργάνωση υποτίθεται ότι ήταν αναμειγμένος ο *Ανδρέας Παπανδρέου*, ο ίδιος ο γιός του Γεωργίου και ήγέτης της αριστερής πτέρυγας του συνασπισμού καθώς και άλλοι ύπουργοί· ο βασιλιάς, αρνούμενος να υπογράψει τα διατάγματα για την απομάκρυνση του ύπουργού της Έθνικής Αμύνης και του Αρχηγού του Γενικού Επιτελείου του στρατού, ανάγκασε τον πρωθυπουργό να υποβάλει την παραίτησή του. Πρόκειται για τη βασιλική δυναμική επέμβαση της 15ης Ιουλίου 1965. Η επίθεση φαίνεται ότι εκτυλίσσεται σύμφωνα με ένα σχέδιο που πρόβλεπε δυο φάσεις : την κοινοβουλευτική φάση και, σε περίπτωση άποτυχίας, τη στρατιωτική φάση.

Προς το παρόν αποκλειόταν ή διάλυση της Βουλής και νέα προσφυγή στο έκλογικό σώμα : ή νίκη του Κέντρου και ή ενίσχυση της αριστερής του πτέρυγας καθώς και της Ε.Δ.Α. φαινόταν περισσότερο από βέβαιες. Δεν άπόμεινε λοιπόν άλλη διέξοδος από το να δοκιμαστέι μια παλιά τεχνική που, όταν εφαρμόστηκε άλλοτε από το Στέμμα, είχε αποδειχτεί άποδοτική : ή άπόσπαση από το συνασπισμό του Κέντρου ενός επαρκούς αριθμού βουλευτών που να μπορούν, με την ύποστήριξη της Ε.Ρ.Ε., να σχηματίσουν μια «νόμιμη» κυβέρνηση. Η πραγματοποίηση της επιχείρησης υπήρξε, ωστόσο, δύσκολη. Παρά τα παζαρέματα, τα μοιράσματα ύπουργικών χαρτοφυλακίων και τις κάθε λογής πιέσεις, λίγοι μόνο βουλευτές άποστάτησαν και χρειάστηκαν δυο άκαρπες προσπάθειες ώσπου να κατορθωθεί να σχηματιστέι (Σεπτέμβριος 1965) μια κυβέρνηση· κι αυτό με ελάχιστη πλειοψηφία. Το εύρος και ή δύναμη των διαδηλώσεων, οι όποιες πραγματοποιούσαν στη βάση τη συνεννόηση για την υπεράσπιση των δημοκρατικών θεσμών ανάμεσα στα κεντρώα στοιχεία και στα στοιχεία της αριστεράς και της άκρας αριστεράς, τα όποια ο Γ. Παπανδρέου δεν είχε ποτέ άποδεχτέι, έπαιξαν αναμφίβολα μεγάλο ρόλο στη στάση της πλειοψηφίας των κεντρώων βουλευτών· φαίνεται μάλιστα ότι και ένα μέρος της δεξιάς είχε αρχίσει να σκέφτεται, γιατί γινόταν φανερό ότι τα αντικομμουνιστικά συνθήματα και ο κατασταλτικός μηχανισμός που είχαν επανέλθει σε ισχύ είχαν χάσει την άποτελεσματικότητά τους. Ήταν λοιπόν αναγκαίος ένας, έστω και προσωρινός, συμβιβασμός ανάμεσα στη δεξιά και στο κέντρο με τη συναίνεση του Παλατιού. Έτσι σχηματίστηκε μια νέα «ύπηρεσιακή» κυβέρνηση (Δεκέμβριος 1966) με την ύποστήριξη της Ε.Ρ.Ε. και των κεντρώων βουλευτών που έμεναν πιστοί στον Παπανδρέου. Φάνηκε γρήγορα ότι επρόκειτο για έναν τελευταίο «κοινοβουλευτικό» έλιγμό, που απέβλεπε να έξασθενίσει, με τη

μεταβολή του έκλογικού νόμου και με τὸν ἐκφοβισμό, τὶς πιθανότητες ἐπιτυχίας τοῦ Κέντρου στὶς σχεδιαζόμενες ἐκλογές και νὰ ἐξουδετερώσει τὴ ριζοσπαστικότερη ομάδα του με τὴν παραπομπή στὰ δικαστήρια τοῦ ἡγέτη τῆς Ἀνδρέα Παπανδρέου γιὰ τὴν ὑπόθεση τοῦ Α.Σ.Π.Ι.Δ.Α. Ὁ Γ. Παπανδρέου ἀποσύρει τότε τὴν ὑποστήριξή του ἀπ' τὴν κυβέρνηση ποὺ ὑποβάλλει τὴν παραίτησή της. Ὁ βασιλιάς ἀναθέτει τὴν ἐντολή σχηματισμοῦ τῆς νέας κυβέρνησης στὸν ἀρχηγὸ τῆς Ε.Ρ.Ε. Παναγιώτῃ Κανελλόπουλο (Ἀπρίλιος 1967), ποὺ μὴ ἐπιτυχάνοντας νὰ πάρει τὴν πλειοψηφία στὴ Βουλὴ, διέταξε τὴ διάλυσή της. Ἡ «κοινοβουλευτικὴ» φάση τῆς δυναμικῆς ἐπέμβασης τοῦ βασιλιᾶ κατέληγε σὲ ἀποτυχία· συνέβαλε ὅμως ὅχι λίγο στὴν προετοιμασία ἑνὸς κλίματος εὐνοϊκοῦ γιὰ τὴν ἐπέμβαση τοῦ στρατοῦ, με τὴν ἀποσύνηση τοῦ κοινοβουλευτικοῦ καθεστῶτος ποὺ προκάλεσε.

Μιὰ και τὰ ἀποτελέσματα τῶν ἐκλογῶν χωρὶς ἐπαρκεῖς τροποποιήσεις τοῦ ἐκλογικοῦ συστήματος ἦταν ἀβέβαια γιὰ τὴ δεξιὰ, περίμενε κανεὶς ἓνα στρατιωτικὸ πραξικόπημα κλασικοῦ και συνηθισμένου γιὰ τὴν Ἑλλάδα τύπου, προετοιμασμένο ἀπ' τὸ βασιλιά και τοὺς στρατηγούς ποὺ θεωροῦνταν πιστοὶ στὸ στέμμα και ποὺ ἀποτελοῦσαν ὅ,τι ἀποκαλοῦνταν «ἡ μεγάλη χούντα». Ἀλλά, με τὴ συνεργασία τῆς C.I.A., μιὰ ἄλλη πιὸ «μοντέρνα» λύση ἐπικράτησε : στὶς 21 Ἀπριλίου 1967, μιὰ χούντα διευθυνόμενη ἀπὸ συνταγματάρχες ἔπαιρνε τὴν ἐξουσία με τὰ ὅπλα και στὸ ὄνομα τοῦ βασιλιᾶ, ποὺ, καθὼς φαίνεται, ὑποχρεώθηκε νὰ ἐνδώσει μπροστὰ στὸ τετελεσμένο γεγονός. Τὸ Σύνταγμα και οἱ δημοκρατικοὶ θεσμοί, κακοποιημένοι ἤδη ἀπὸ τὴ στιγμή τῆς βασιλικῆς δυναμικῆς ἐπέμβασης καταργήθηκαν και τυπικά. Δὲ διαθέτουμε ἀκόμα ἐπαρκῆ στοιχεῖα γιὰ νὰ καταλάβουμε τίς αἰτίες αὐτῆς τῆς ἐπιλογῆς : σὲ πρώτη ὄψη, φαίνεται πολὺ λίγο σύμφωνη με τὴν ἐξέλιξη τῶν κοινωνικῶν και πολιτικῶν δομῶν τῆς χώρας, ἂν κρίνουμε ἀπ' τίς ἐχθρικὲς ἀντιδράσεις ἢ τὴν ἐπιφυλακτικὴ στάση ὅχι μόνο τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ ἀλλὰ και τῆς πλειοψηφίας τοῦ πολιτικοῦ κόσμου, συμπεριλαμβανόμενου και τοῦ μεγαλύτερου μέρους τῆς δεξιᾶς· ἐπίσης, ἀπ' τὴ στάση τοῦ βασιλιᾶ, ποὺ, ἀφοῦ ἐπιχείρησε μάταια ν' ἀποκαστήσει τὰ πράγματα ὅπως ἦταν πρὶν ἀπ' τὸ πραξικόπημα τῶν συνταγματάρχων, ἀναγκάστηκε νὰ ἐγκαταλείψει τὴν Ἑλλάδα. Ὅσο γιὰ τὸ χαρακτῆρα τοῦ καθεστῶτος ποὺ ἐπιβλήθηκε ἀπ' αὐτὸ τὸ πραιτωριανὸ κίνημα, ποὺ δὲν ἀντιπροσωπεύει καν τὴν πλειοψηφία τοῦ στρατοῦ και τὸ ὅποιο, ἄλλωστε, δὲ φαίνεται νάχει ἀκόμα βρεῖ τὴν ὀριστικὴ του φυσιογνωμία, πρὸς τὸ παρὸν ξεφεύγει ἀπὸ κάθε ἐπιστημονικὴ ἀνάλυση. Τὸ νέο Σύνταγμα, ποὺ δὲ μπῆκε ἀκόμα σὲ

έφαρμογή, ή σειρά τών βασικῶν νόμων, πού έκδόθηκαν σχετικά μέ τὸ στρατό, μέ τή δημόσια έκπαίδευση, μέ τήν ὀργάνωση τοῦ κράτους καί τῆς κοινωνικῆς ζωῆς, τὰ συνθήματα πού χρησιμοποιοῦνται ἀπ' τοὺς κατόχους τῆς ἐξουσίας, τέλος, ή ἐσωτερική καί ἐξωτερική τους πολιτική, ὅλα αὐτὰ δείχνουν ὅτι ἔχουμε νά κάνουμε μ' ἓνα καθεστῶς νεοφασιστικοῦ τύπου μέ συγκεχυμένη ἰδεολογία, πού στηρίζεται σ' ἓνα μέρος τοῦ στρατοῦ καί ὑπηρετεῖ τὰ συμφέροντα μιᾶς ὀλιγαρχίας καί τῆς στρατηγικῆς τῆς ξένης δύναμης πού τοὺς ὑποστηρίζει. Αὐτή τή στιγμή δυὸ μεγάλα ρεύματα φαίνεται νά διαγράφονται στήν Ἑλλάδα : ἀπ' τή μιὰ μεριά, ή ἀντίσταση κατὰ τοῦ καθεστῶτος ὀργανώνεται ὅλο καί περισσότερο καί τείνει νά διευρυνθεῖ καί νά ἐνοποιηθεῖ· ἀπ' τήν ἄλλη, ή ἀμερικανική πολιτική τείνει νά «ἐξομαλύνει» τήν κατάσταση, εὐνοώντας τή συμμετοχή ἐνὸς τουλάχιστον μέρους τοῦ παλιοῦ πολιτικοῦ κόσμου τῆς Ἑλλάδας στό καθεστῶς.

Αριθμοί ... από τις δεκαετίες 1940-1950.

Επιμέλεια Σ. Καλλώνης.

Ο πόλεμος στην Μικρά Ασία το 1919, μέχρι το 1922, είχε 1.270 αξιωματικούς και 36.000 στρατιώτες (νεκρούς ή εξαφανισθέντες), σε σύνολο 91.200 στρατιωτικών απωλειών.

Το 1940-1941 (Ελληνοϊταλικός-Ελληνογερμανικός) 740 αξιωματικοί και 14.000 οπλίτες (νεκρούς ή αγνοούμενους).

Το 1946-1949, είχαμε 2.540 αξιωματικούς και 40.840 οπλίτες, από την πλευρά του Εθνικού Στρατού και γύρω στους 25.000 του Δημοκρατικού Στρατού. Αν συνεκτιμήσουμε τα θύματα από τους άμαχους, που οι παραστρατιωτικές οργανώσεις άφησαν πίσω τους, τότε ο αριθμός θα είναι πολύ μεγαλύτερος. Το μέγεθος του πολέμου αυτού δείχνει και ότι πάνω από 1.000.000 άνθρωποι εκτοπίστηκαν από τις εστίες τους, γιατί αυτές εμπλέκονταν με οποιοδήποτε τρόπο στις στρατιωτικές επιχειρήσεις. Οι 700.000 συγκεντρώθηκαν στις παρυφές των μεγάλων πόλεων. Όταν η Μικρασιατική Καταστροφή, είχε φέρει λίγα χρόνια πριν πάνω από 1.200.000 πρόσφυγες. Βέβαια οι απώλειες αυτού του πολέμου προέρχονται από την ίδια χώρα.

Τα Τάγματα Ασφαλείας το καλοκαίρι του 1944 είχαν εντάξει 1.000 αξιωματικούς και 25.000 με 30.000 στρατιώτες.

Δεκέμβρης του 1944: Οι βρετανικές δυνάμεις αποτελούνταν από 75.000 στρατού και είχαν απώλειες 260 στρατιωτικούς, ποσοστό περίπου 0,34%, ενώ οι ΕΑΜικές δυνάμεις φτάσανε στις 25.000 με 3.500 απώλειες περίπου 14%.

Το 1949 η βοήθεια από το Σχέδιο Μάρσαλ ήταν 247.000.000 δολάρια.*

Το 1950 -----//----- 218.000.000 -----//-----*

*(Εμμεση και άμεση)

Γεωργικοί κλήροι.

Με την απογραφή του 1939 είχαμε:

352.000 ιδιοκτήτες (39,90%) με κλήρο από 1 - 10 στρέμματα.

Πάνω από 205.000 ----//---- (35,09%) -----//----- 10 - 30 ----//----

Πάνω από 150.000 ----//---- (23,25%) -----//----- 30 - 100 ----//----

Πάνω από 8.000 ----//---- (3,87%) -----//-----100 -1.000 ----//-----.

Το 1951 υπήρχαν:

287.000 από 1 - 10 στρέμματα (28,50%).

573.000 από 10 - 49 -----//---- (56,90%).

114.000 από 50 - 99 ----//----- (11,40%).

32.000 από 110 και πάνω (3,20%).

Το ισοζύγιο της ζωής στην κατοχή

1941 Γενάρης Γεννήσεις 1.704, θάνατοι, 1.585, + 189

Ιούνης ----//---- 1.379, ----//---, 1.572, - 175

Δεκέμβρης ----//---- 736, ----//---, 7.257, - 6.521

1942	Γενάρης	Γεννήσεις 1.133, θάνατοι, 7.021,	- 5.888
	Ιούνης	----//---- 1.005, ----//---, 3.129,	- 2.124
	Δεκέμβρης	----//---- 819, ----//---, 2.250,	- 1.431
1943	Γενάρης	Γεννήσεις 1.039, θάνατοι, 1.886,	- 847
	Ιούνης	----//---- 1.250, ----//---, 1.113,	+ 137
	Δεκέμβρης	----//---- 2.114, ----//---, 1.241,	+ 873

Λίγα για την οικονομία...

Το 1950 η βιομηχανική και γεωργική παραγωγή φτάνει τα προπολεμικά επίπεδα.

Το Ακαθάριστο Εθνικό Εισόδημα ήταν 38,6 δις. το 1950 και 43 δις. το 1951 και 42,4 δις. το 1952. Οι μισθοί και οι συντάξεις απορροφούσαν το 8% του ΑΕΠ. Ο τιμάρithμος ανέβηκε στη διετία 1949-1951 από 283 μονάδες σε 355.

Και δύο εκλογές...

Οι εκλογές του 1946.

55,12% και 206 έδρες η Ηνωμένη Παράταξις Εθνικοφρόνων

5,96% και 20 έδρες το Εθνικό Κόμμα Ελλάδος του Ναπολέοντα Ζέρβα,

2,94% και 9 έδρες η Ένωσις Εθνικοφρόνων, και

0,66% και 1 έδρα μικρότερα φιλοβασιλικά κόμματα και ανεξάρτητοι φιλοβασιλικοί υποψήφιοι.

Τα κεντρώα κόμματα

19,28% και 68 έδρες η Εθνική Πολιτική Ένωσις

14,39% και 48 έδρες το Κόμμα Φιλελευθέρων

0,67% και 1 έδρα η Ένωσις Αγροτικών Κομμάτων

0,62% και 1 έδρα διάφοροι ανεξάρτητοι κεντρώοι υποψήφιοι.

Οι εκλογές της 5ης Μαρτίου 1950 διεξήχθησαν από υπηρεσιακή κυβέρνηση με πρωθυπουργό τον Ιωάννη (Τζων) Θεοτόκη με το σύστημα της απλής αναλογικής του 1946 με μικρές τροποποιήσεις. Έγινε επίσης ένας περιορισμός του αριθμού των εδρών από 354 σε 250 καθώς και το τότε πολιτικό προσωπικό είχε αντίστοιχες ευθύνες για την πολιτική κατάσταση και θεώρησε ότι το μέτρο αυτό θα εκτόνωνε κάπως την ένταση. Κανένα κόμμα όμως δε συγκέντρωσε απόλυτη πλειοψηφία. Τα μεγαλύτερα σε δύναμη κόμματα ήταν το Λαϊκό Κόμμα του Κωνσταντίνου Τσαλδάρη (18,80%), το Κόμμα Φιλελευθέρων του Σοφοκλή Βενιζέλου (17,24%), η Εθνική Πολιτική Ένωσις Κέντρου (ΕΠΕΚ) με αρχηγό τον Νικόλαο Πλαστήρα (16,44%) και το Κόμμα Γεωργίου Παπανδρέου με τον Γεώργιο Παπανδρέου (10,67%)[1].

Στον πολιτικό χώρο της Δεξιάς η οποία ήταν κατακερματισμένη πρώτο κόμμα αναδείχτηκε το Λαϊκό Κόμμα υπό τον Κ. Τσαλδάρη με 18,8 των ψήφων (62 έδρες). Διάφορα άλλα κόμματα της δεξιάς έλαβαν μικρότερα ποσοστά (περίπου 18% των ψήφων και 24 έδρες). Το συνολικό ποσοστό των κομμάτων της Δεξιάς όμως συγκριτικά με τις εκλογές του 1946 μειώθηκε σημαντικά, από 68% σε 35%.

Το Κέντρο επίσης κατακερματισμένο εκπροσωπούνταν από τρία κόμματα (Φιλελεύθεροι με αρχηγό τον Σ. Βενιζέλο, ΕΠΕΚ με αρχηγό τον Πλαστήρα και ΔΣΚ με αρχηγό τον Γ. Παπανδρέου) και έλαβαν συνολικό ποσοστό 44,3% και 136 έδρες συνολικά.

Η Αριστερά παρουσιάστηκε στις εκλογές με το σχήμα της Δημοκρατικής Παράταξης (ΔΠ) που ιδρύθηκε στις 2 Φεβρουαρίου από τον Αλ. Σβώλο (ΣΚ-ΕΛΔ), τον Σ. Χατζήμπεη (Αριστεροί Φιλελεύθεροι) και τον Ι. Σοφιανόπουλο που είχαν ήδη συνεργαστεί με το ΕΑΜ στο δημοψήφισμα του 1946. Η ΔΠ είχε και την υποστήριξη του παράνομου μηχανισμού του ΚΚΕ, και συγκέντρωσε τελικά το 9,70% (όσο παίρνει συνήθως) των ψήφων και 18 έδρες.